

Начерк Шевченкової етики

У пропонованій розвідці зроблено стислий огляд серцевинної у творчості Т. Шевченка екзистенційно-етичної проблематики. Окреслено природу екзистенціалізму як способу мислення, а також досліджено джерела і суть Шевченкової етики, проаналізовано художні пошуки митцем коренів зла та шляхів його подолання. Значна увага приділена наскрізній у «Кобзарі» проблемі теодицеї (боговиправдання попри існування зла) й антроподицеї (виправдання, возвеличення людини попри її недосконалість).

Видання адресоване усім, хто шанує і прагне осягати геніяльну спадщину Т. Шевченка, насамперед літературознавцям, освітянам, студентам, школярам. Книжка може служити посібником для вишівського чи шкільного курсу «Художня етика Тараса Шевченка».

КІЛЬКА ПОПЕРЕДНІХ ЗАУВАГ

У духовному житті людства з правіку й до сьогодні виразно проглядається співіснування, боротьба і взаємопереплетення двох полярних світонастанов – **об'єктивно-раціоналістичної** і **суб'єктивно-екзистенційної**. √ Перша – погляд на людину, особистість крізь призму світу (роду, громади, верстви, партії, етносу, Бога, абсолютної ідеї, об'єктивних законів природи чи економіки тощо), √ друга – погляд на світ крізь призму людини, безумовне визнання неповторності й найвищої цінності кожної людської особистості.

Чергове (наступне після ранньохристиянських одкровень) якісне зрушення розвитку цієї опозиції в європейській культурі визріло під середину ХІХ століття. Упродовж кількох попередніх століть неабияку ефективність виявляв індуктивно-дедуктивний спосіб мислення – узагальнення багато разів повторюваних зовнішніх ознак з наступним перенесенням результатів узагальнення на окремі предмети й події. У ХУІІ-ХІХ ст., в період бурхливого розвитку наук про неживу природу (механіки, географії, фізики, астрономії тощо) цей спосіб мислення став основою спочатку натуралістично-об'єктивістського, а потім і позитивістсько-сцієнтистського, «строго наукового» методу – який нібито «безсторонньо» описує факти «безпосереднього» спостереження чи переживання. Одначе спроби

поширити цей метод на царину людського життя, передовсім на осмислення культурно-духовних феноменів уже в XIX ст. потерпіли фіяско. Світ культури зятято опирався знеосіблювальному тиску безсторонньо-байдужого об'єктивізму. Зокрема в епоху романтизму спалахнув діялектико-містичний, кордоцентрично-іраціоналістичний бунт проти просвітницько-позитивістичного розуму¹. Тоді десятки геніяльних митців-мислителів різних народів (найчастіше цілком незалежно один від одного) виступили в оборону гуманістичних, персоналістських цінностей, заклали підвалини сучасної екзистенційної картини світу. Саме їхні духовні осяяння й відкриття стали ґрунтом для пізніших теоретичних узагальнень Н. Бердяєва, Л. Шестова, К. Ясперса, М. Гайдеггера, Д. Чижевського, Г.-Г. Гадамера.

В історії українців – завдяки географічним, етно-психологічним, суспільно-політичним чинникам – діялектика наївносоціоцентричного, прагматично-гедоністичного й екзистенційного особливо бурхлива, трагічна. Виняткова зосередженість на екзистенційному завжди була властива нашому народу. Отож цілком закономірно, що Т. Шевченко – митець, який найповніше втілює український національний характер і розквіт таланту якого припав саме на середину XIX століття, – **всуціль екзистенційний**. Так само, втім, як і С. К'єркегор, М. Гоголь, Ф. Достоєвський, М. Ге, П. Юркевич, інші духовні велетні тієї епохи. Відтак творчість поета найдоцільніше розглядати в адекватному – екзистенційному контексті.

З відомих причин можливість такого розгляду (принаймні в українотеренному літературознавстві) з'являється лише зараз². Перші спроби екзистенційного прочитання Шевченка зробили літературознавці й філософи Д. Чижевський, Ю. Шерех, Є. Сверстюк, Л. Плющ, згодом і вже цілеспрямовано, з відповідним категоріяльним апаратом – І. Бичко, Ада Бичко, Наталя Михайловська, Оксана Забужко. Кожна їхня праця вельми продуктивна, бо пропонує переконливу і то системну інтерпретацію багатьох найскладніших

¹ Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції. – Дрогобич, 1997. – С. !!-29.

² Марксистська філософія – єдиноможлива в советську добу – давала цьому типові світосприймання однозначну оцінку: «Система ілюзій та хибних рішень, які несе з собою екзистенціалізм, – типовий прояв занепаду у філософії...У період стрімкого покращення матеріальних умов людського життя, котре поєднується у світі соціалізму зі зміцненням солідарності трудящих і формуванням у масовому масштабі етики, гідної вільного суспільства, – у цей історичний період містифікації екзистенціалізму особливо небезпечні. Його сумнівне бунтарство заважає побачити шляхи справжньої революції» (Коссак Е. Экзистенциализм в философии и литературе. – Москва, 1980. – С. 5-6). За таких умов аналіз екзистенціалізму міг бути лише тенденційно-критичним.

проблем шевченкознавства та спонукає розширювати відповідний контекст, удосконалювати аналіз.

Розвідка, яку пропоную шановним читачам, є спробою проміжного підсумку, атакож – хочеться вірити – й поглиблення окремих граней дотеперішнього екзистенційного інтерпретування Т. Шевченка.

Оскільки для багатьох українських читачів екзистенціалізм як цілість досі залишається маловідомим, розпочнемо з найзагальнішого, конспективного огляду цієї системи мислення.

БИТТЯ ОБ СТІНУ БУТТЯ (методологічна інтродукція)

Нестерпно болісне протиріччя людини, полягає в тому, що вона є істота у нерозкритій глибині своїй нескінченна і спрямована до нескінченности, істота, що шукає вічності, і призначена для неї, та разом з тим, за умовами свого існування, скінченна і обмежена, часова і смертна. Людина натикається на стіну, яку не можна пробити... Джерело страждання людини подвійне – у неподоланній стіні поза нею і в неподоланній стіні у ній самій, у принизливому рабстві через чужість світу і ще більш принизливому рабстві через самого себе, через те, що є «не-я», котре здається людині належним до її «я».

Н. Бердяєв

Екзистенціаліст віддає кожній людині у володіння її буття та покладає на неї повну відповідальність за існування...

Ж. П. Сартр

ВСТУП

Людина відчуває інтуїтивно (на рівні внутрішнього позасвідомого закону), що жити для неї – це рухатися вперед і вгору. Але трагедія полягає у тому, що на шляху цього руху стоїть груба стіна буття (зовнішнього матеріально-часового світу). Усі наші спроби пробити цю стіну силою м'язів чи розуму або знайти шпаринку й прослизнути крізь неї закінчуються болісною поразкою. Знаходить вихід лише той, хто помічає: реальні стіни, затримуючи предмети, пропускають тепло і холод. Відтак і стіну буттєву можна долати лише на рівні тонких планів, перенісши центр ваги зі свого тіла фізичного на тіло емоційно-духовне, долати енергією любови у своїй душі. Екзистенційність – це досвід, екзистенціалізм – наука додання цих стін.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. *existentia* - існування) - одна з найбільш поширених і авторитетних світоглядово-мистецьких систем (течій) ХХ - початку ХХІ ст., що акцентує увагу на індивідуальному існуванні та самовираженні людини. ХХ століття стало епохою загострення всіх ключових суперечностей, втрати традиційних релігійних цінностей, моральних орієнтирів, епохою посилення тоталітаризму, самотності, пригніченості людини в потоці буття.

Точно окреслив цю духовну ситуацію Ю. Лаврінченко у передачі "Шевченкові заповіді" на радіо "Свобода" 5 березня 1964 р.: *"Позбавлена рідного ґрунту і клімату, змеханізована, прибита нещастями людина почуває себе так, наче вона з нічого вийшла і в ніщо повертається... На матеріалі такого типу механізованої людини виростають стародавні імперії рабів, пізніші абсолютистичні імперії кріпаків і сучасні імперії колгоспників. Зокрема із тотальних війн і революцій нашого часу, із катастроф ХХ віку родилося екзистенціалістичне світовідчуження людини, закинутої напризволяще у світову безвість".*

Якщо висловитися межово узагальнено – екзистенціалізм є філософування нещасної людини, її пошук шляху до щастя чи бодай спроба збагнути сенс страждань, її намагання вижити. Не випадково мислителі екзистенційного типу завжди вирізняються особливо гострим, болісним **відчуттям, баченням трагічного** (С. К'єркегор, Т. Шевченко, Ф. Достоевський, Т. Осьмачка, В. Стус...).

З причин, про які скажемо далі, ця світоглядова система надзвичайно багатогранна і внутрішньо суперечлива. Об'єднує її в

цілість вихідний постулат: найвища цінність буття, центр усіх міркувань і узагальнень – це **існування конкретної людини**, що є абсолютно унікальним; існування передує сутності, лише через осягнення цього існування (насамперед свого власного) людина може пізнати світ.

Оточення традиційно оцінює людину по тому, який вона син чи донька, учень, працівник, чоловік чи дружина, друг, громадянин тощо і відтак спонукає якомога краще грати відповідну роль, навіює, що ця роль і є сенсом життя людини. Екзистенціалізм же скеровує людину до неї самої, до її власної суті, доводить, що найважливіша саме ця суть, бо неповторна й скінченна. Він допомагає віднайти сенс буття не людству загалом, а окремій особі.

От тільки у чому та суть полягає? Філософська антропологія в цілому намагається визначити людину через її відмінність від тварини, називає її розумною, ексцентричною, такою, що грається тощо. Екзистенціалізм же трактує людину через її відмінність від самої себе.

● Г. Сковорода: *"Є тіло земляне і є тіло духовне, таємне, заховане, вічне"; "Ти - сновид твоєї дійсної людини. Ти - риза, а вона - тіло. Ти - привид, а вона у тобі - правда. Ти - ніщо, а вона у тобі істота. Ти - бруд, а вона - твоя краса, образ та план";*

«...я все лишаю і залишив, щоб протягом всього свого життя досягти тільки одного: зрозуміти, що таке смерть Христа і що означає Його воскресіння. Бо ніхто не може воскреснути з Христом, якщо спочатку не помре з Ним»;

● Н. Бердяєв: *«Наше розуміння людини взагалі і кожної конкретної людини дуже заплутується тим, що людина є складною сполукою і не так легко привести цю складну сполуку до єдності. Особистість у людині є результат боротьби. Множинна сполука людини уможлиблювала стародавнє поняття про існування тіні, двійника людини. І складно вирішити, що було головною реальністю. У людині, безсумнівно, є подвійне «я» – істинне, реальне, глибоке – і «я», створене уявою та пристрастями, фіктивне, таке, що тягне вниз. Особистість виробляється тривалим процесом, вибором, витісненням того, що в мені не є моїм «я»;*

«Лише звільнення людини від себе приводить людину в себе»;

● зі щоденника К. Москальця: *"Ти сподівався, що у Львові буде трішки легше, і справді, тобі трішки легше, але за великим, останнім*

рахунком тобі важко всюди.., бо ти - це не я, бо мені важко в тобі, мені страшенно важко в мені, мені неймовірно важко в не-мені";

- з поезії В. Стуса:

*У цьому полі, синьому, як льон,
супроти тебе - сто тебе супроти,
і кожен супротивник у скорботі,
і кожен супротивник, заборон
не знаючи, вертатиме прокльон,
неначе камінь;*

- з віршів М. Воробйова:

*куди б ти не йшов
ти повертаєшся
бо ти носиш себе у собі...*

*він з вами
він з вами більше
ніж ви із собою
щоб бути із вами
треба далеким бути
абсолют неможливо означити.*

Згадуваний повище трагізм екзистенційного світосприймання зовсім не означає пасивності й абсолютного песимізму. Екзистенційний тип мислення допомагає людині (не людству загалом, а окремій, конкретній особистості) подолати відчуженість і абсурдність світу, здобути гармонію буття, осягнути сенс існування – вийти переможцем з життєвих випробувань. Рятівний вихід для людини екзистенційники (що важливо – і теїстичні, й атеїстичні) вбачають у дії, **невтомній активності**. Ж.-П. Сартр: *«Насправді немає жодної любові, окрім тієї, що виявляється в дії, немає жодної можливості любові, крім тієї, що виявляється в дії; немає жодної можливості любові, крім тієї, що виявляється у якійсь певній любові. Немає ніякого генія, крім того, який виражає себе у творах мистецтва. Геній Пруста – це вся сума його творів. Геній Расіна – це низка його трагедій... Екзистенціалізм – це не спроба відбити у людини прагнення до дії, адже тільки він говорить людині, що надія*

лише в її діях, і єдине, що дозволяє людині жити – це дія»³.

Влучну формулу для означення життєнастанови екзистенційників запропонував Д. Донцов – «трагічні оптимісти»: «Безплідне скигління - ось що є трагізм без оптимізму. Безплідне мрійництво – ось що є оптимізм без трагізму... Трагічний оптимізм, – amor fati – особлива філософія життя. Тільки вона дає відвагу жити і вмирати. Тільки в ній – дійсна краса»⁴.

Як бачимо, екзистенційні мислителі намагаються пізнавати основоположні **закони діалектики** і йти за ними. Наприклад, уже знадувалося про засадничий індивідуалізм, суб'єктивізм екзистенціалізму. Проте це зовсім не означає проповіді заглиблення тільки в себе, самоізоляції, примітивного егоїзму, мізантропії тощо. На думку теїстів, повноцінне, різногранне буття певної людини стає можливим завдяки існуванню Бога та інших людей. Атеїсти також твердять, що інші потрібні особі і для її існування, і для пізнання. М. Гайдеггер іменує цю потребу соціальності «спільне буття», К. Ясперс – «комунікація», Г. Марсель – «інша людина», Ж.-П. Сартр – «ситуація», К. Москалець – «причетний». За Сартром, екзистенціалізм – це єдина теорія, яка не робить з людини об'єкта, попри те, що вона може виступати об'єктом для іншої людини. Навіть для того, щоб осягнути об'єкт, потрібен суб'єкт, котрий осягає себе як суб'єкт. Так відбувається поєднання суб'єктивного з об'єктивним – в екзистенційному. Філософ наголошував: «У вихідному пункті не може бути ніякої іншої істини, крім: «Я мислю, отже, я існую». Це абсолютна істина свідомости, яка осягає саму себе. Будь-яка теорія, що бере людину окремо від цього моменту, у якому вона розуміє себе, є теорією, що скасовує істину, оскільки поза картезіанським мисленням усі предмети лише є ймовірними, а вчення про ймовірність, що не спирається на істину, скидається у безодню небуття. Щоб визначити ймовірне, треба володіти істинним. Отже, для того, щоб існувала хоча б яка-небудь істина, потрібна істина абсолютна... Але суб'єктивність, котра осягається як істина, не є суто індивідуальною суб'єктивністю, позаяк... у мисленні людина відкриває не тільки саму себе, але й інших людей. На противагу філософії Декарта, на противагу філософії Канта, через «я мислю» ми осягаємо себе перед лицем іншого, і інший так само є достовірним для нас, як ми самі. Таким чином, людина, що осягає себе через

³ Сартр Ж.-П. Тошнота. – Москва, 1994. – С. 448, 449.

⁴ Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Л., 1991. – С. 279.

мислення, безпосередньо виявляє разом з тим і всіх інших, і до того ж – як умову свого власного існування. Вона не усвідомлює того, що не може бути якою-небудь (у тому значенні, коли кажуть, буцім вона дотепна, зла чи ревнива), якщо тільки інші не визнають її такою. Щоб отримати яку-небудь істину про себе, я повинен пройти через іншого. Інший є необхідний для мого існування, врешті, і для мого самопізнання. За цих умов виявлення мого внутрішнього світу відкриває мені у той же час іншого, як свободу, що стоїть переді мною, яка мусить і бажає «за» чи «проти» мене. Таким чином, відкривається цілий світ, який ми називаємо інтерсуб'єктивністю»⁵

Отже, навіть при першому, побіжному огляді впадають у вічі визначальні властивості екзистенціалізму:

- персоналізм,
- суб'єктивізм,
- діалектичність, намагання віднайти гармонію людини і світу,
- дієвість,
- вітальність (культ повнокровного, конкретного, активного – «живого» життя).

Корені екзистенціалізму вельми глибокі.

1. Це практично всі провідні релігійно-етичні концепції, зокрема ще старозавітні мотиви незбагненности для людини буття, страху, страждання у світі, сумніву, що переростає у глибоку віру, зневажливого ставлення до мирської суєти (особливо - Книги Йова та Екклезіяста).

2. Учення Будди про засадничий трагізм людського існування, про жагу до життя як першопричину страждань, про можливість повного звільнення людини від зла цього світу через нірвану.

3. Погляди Конфуція, насамперед його основоположна ідея Жень (привітності, людяности), яка пізніше переросла в ідею загальнолюдської любові.

4. Сократів принцип пізнання самого себе, стоїцизм .

5. Християнство.

6. Філософсько-естетичні концепції бароко й романтизму (зокрема Паскаля, Лярошфуко, Сковороди, Гете, Гердера, Шлегеля, Фіхте, Гоголя, Шевченка).

У цьому зв'язку ще раз підкреслимо, що варто (при доконечній потребі) розрізняти екзистенційне світосприймання, або

⁵ Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм// Зарубіжна філософія ХХ століття. – К., 1993. – С. 137-138.

екзистенційність, (ширше явище) і **екзистенціалізм** (вужче явище, системно, теоретично узаasadничене й виокремлене). Інакше кажучи, екзистенційність – це осмислення людиною її екзистенційного стану; екзистенціалізм – це осмислення цього осмислення⁶. Відтак можна говорити про мислителів екзистенційників і екзистенціалістів. Хоча, звісно, дуже важко, а іноді й неможливо розмежувати ці сполучені й мінливі категорії.

Серед визначних **попередників, фундаторів і теоретиків** екзистенціалізму – українці Григорій Сковорода (1722-1794), М. Гоголь (1809-1852), Т. Шевченко (1814-1861), Володимир Винниченко (1880-1951), данець Серен К'єркегор (1813-1855), німці Фрідріх Ніцше (1844-1900), Рудольф Штайнер (1861-1925), Освальд Шпенглер (1880-1936), Мартін Гайдеггер (1889-1976), Карл Ясперс (1883-1969), Альберт Швейцер (1875-1965), росіяни Федор Достоєвський (1821-1881), Владімір Соловйов (1853-1900), Ніколай Бердяєв (1874-1948), Лев Шестов (1866-1938), французи Габріель Марсель (1889-1973), Жан-Поль Сартр (1905-1980), Альбер Камю (1913-1960), еспанець Хосе Ортега-і-Гасет (1883-1955).

Корені **українського** екзистенціалізму надзвичайно глибокі – адже українцям доводилося протягом століть жити в умовах постійного екзистенційного вибору між життям і смертю (як в особистому, так і в національному вимірах). Слушно зауважив В. Винниченко: *«Бути українцем – це ... значить бути постійно в стані доказування свого права на існування»*. Цей стан разюче передає в одному з віршів Т. Осьмачка:

*Ох, проклятая
ти, година
смертная моя,
нащо випхнула
на світ мене
українцем,
не людиною.*

⁶ М. Гайдеггер так аналізував цю проблему: «Питання екзистенції має виводитися на чистоту завжди лише через саме екзистування. Чільну при цьому зрозумілість себе самої ми іменуємо екзистентною. Питання про структуру націлене на розкладання того, що конститує екзистенцію. Взаємозв'язок цих структур ми називаємо екзистенціональністю. Їх аналітика має характер не екзистентного, але екзистенціонального розуміння» Екзистенціональність «ми розуміємо як буттєве влаштування сущого, котре екзистує» (Хайдеггер М. Бытие и время. – Москва, 1997. – С. 12-13).

Отож екзистенційні мотиви проймають весь наш **фолкльор** (особливо козацькі, чумацькі пісні, балади), творчість Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, А. Тесленка, В. Винниченка, В. Стефаника, В. Підмогильного, Т. Осьмачки, В. Барки, В. Петрова, І. Костецького, Вал. Шевчука, Оксани Забужко, Ю. Андруховича, К. Москальця, С. Процюка, І. Андрусика, Л. Кононовича та багатьох інших митців.

У межах екзистенціалізму виокремлюються дві принципово відмінні течії:

- теїстична, релігійна (Бердяєв, Марсель, Ясперс) і
- атеїстична (В. Винниченко, Сартр, Камю).

Екзистенціалізм виявляється у двох щільно взаємопов'язаних аспектах: філософському й естетичному (мистецькому, насамперед літературному).

І. ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

1. Передумови появи течії.

Екзистенціалізм викристалізувався як спроба подолання духовної катастрофи, що була спричинена світонастановою, філософською доктриною епохи Нового часу. Ця епоха розпочалася в Європі ще у часи ренесансу (XV-XVI ст.) і закінчується лише зараз (часткову опозицію їй становили періоди бароко, романтизму, модернізму). Це – епоха міської (індустріальної) цивілізації. В основі міської цивілізації лежить культ практичного розуму (тотальний практицизм та раціоналізм), що призвів до техноцентризму, масовізму (знеосіблення людини), тоталітаризму.

Пояснимо. Прагнення грошей, зиску, матеріального збагачення, побутових вигод за всяку ціну – робить людину рабом речей і суспільного середовища. Водночас техноцентризм примушує людину зрікатися свого людського (емоційно-духовного) ставлення до життя, а натомість підкорятися логіці техніки (практична доцільність, нечулість, конвеєрність, механічність, агрегатність тощо). Так само відбирає у людини індивідуальність і свободу абсолютизований раціоналізм (настанова, за якою людський розум може цілком осягнути і як завгодно змінити світ, штиб буття).

Ця настанова, серед іншого,

1) бере за точку відліку своїх умовисновків абстрактне, всезагальне (людство, державу, народ, клас тощо) і відкидає

суб'єктивні знання та цінності індивіда (ще одна підстава для масовізму).

Раціоналісти 2) визнають лише людину матеріальну, пізнаванню розумом, а тому вбачають і проповідують цілковиту біологічну та соціальну детермінованість людської психіки. На переконання апологетів детермінізму (від марксистського й позитивістського до теологічного), людина приносить користь суспільству і собі, лише коли слухняно підкоряється моральним заповідям, усвідомлює та виконує свій обов'язок (перед державою, народом, класом, Богом) і при цьому долає потяг вільно віддаватися своїм прагненням, захопленням.

Раціоналізм 3) розчахує триєдину основу людської духовності: свобода - мораль - пізнання. √ Етично нейтральна наука машинально доповнюється пізнавально нейтральною мораллю. √ Свобода у пізнанні без моралі штовхає людину породжувати й задіювати науково-технічних монстрів аж до атомної чи бактеріальної зброї. √ Мораль без свободи перетворюється на занудну проповідь, казарму, задушує все яскраве, живе, природне.

Усі ці настанови призводять до одного сумного кінця: духовної деградації і фізичного знищення людини (людства). У кращому разі запановує лицемірне, святенницько-аморальне, примітивне **міщанське суспільство** ("Пані Боварі" Флобера, "Іван Іванович" М. Хвильового, "Син приїхав" Гр. Тютюнника, "Місяцева Зозулька із Ластів'ячого гнізда" Вал. Шевчука). У гіршому - **тоталітарний режим**, що діє за логікою Великого Інквізитора (геніяльно передбаченого Ф. Достоевським). Логіка ця така: люди слабкі і підлі, свобода для них - непосильний дар, найтяжча мука; аби зробити їх щасливими, треба забрати у них свободу, стати їхнім абсолютним володарем ("Сон" Т. Шевченка, "Народний Малахій" М. Куліша, "Сад Гетсиманський" І. Багряного, документальний фільм М. Ромма "Звичайний фашизм").

I і II світові війни, комуністичний і фашистський тоталітаризми, що найжорстокішим чином винищили десятки мільйонів людей, разюче засвідчили згубність і безперспективність світонастанови Нового часу (індустріальної цивілізації). Як виявилось, вона не зуміла ані пояснити, ані покращити світ, навпаки, лише затемнила його суть і підвела до межі загибелі.

Альтернативою цій настанові і виступив екзистенціалізм. Не випадково до початку XX ст. його вияви були спорадичними та

ізолюваними. І тільки після I, а особливо II світової війни він почав бурхливо розвиватися, став самоусвідомленою, чи не найпопулярнішою течією думки.

Передовсім екзистенціалісти виступили з **різкою критикою Нового часу, ренесансового гуманізму** (гегелівського типу), ідеалів просвітництва, наслідків розвитку людства у ХХ ст. На їхній погляд, ця новочасна філософія завдяки панлогізму розчиняє буття у мисленні, намагається до крихти укласти світ у поняття (С. К'єркегор). Людина, чий потенціал був розкріпачений ренесансом, стає жертвою власних намірів, позаяк "вільна гра" її сил, не організована вищою метою, призводить до вичерпання цих сил (Н. Бердяєв). Найбільшим злом є **підкорення особистості масою**, "безособовим". Якраз до цього й призводить індустріальна цивілізація з її безконтрольним технічним прогресом й жорсткою організованістю. Комунізм же - це лад, що доводить до крайности антиіндивідуалістичні тенденції індустріального суспільства. Тотальна зрівнялівка загалом несумісна зі свободою (Г. Марсель). Згадаймо принагідно ідею Г. Сковороди про *"нерівну рівність"*: *"Бог подібний до щедрого фонтана, що заповнює різні посудини за їх обсягом. Над фонтаном напис: нерівна усім рівність. Ллються із різних рурок різні потоки у різні посудини, що стоять навколо фонтана. Менша посудина менше має, але у ому рівна більшій, що однаково повна"*.

В епоху Нового часу відбулася експансія анонімної соціальності. "Усереднений" індивід масового суспільства, що запанував у новоевропейських державах, виявився зручним матеріалом для тоталітарних диктатур (Х. Арендт). М. Гоголь: *"Усе тепер розпливлося і розшнурувалось. Погань і ганчірка стала всяка людина; обернула себе на підлу підстилку всього і на раба щонаймарніших і найдрібніших обставин, і немає тепер ніде свободи у достеменному її сенсі... Що значать усі незаконні ці закони, котрі явно, на очах у всіх, виводить, підіймаючись знизу, нечиста сила - і світ це бачить весь, і, як заворожений, не сміє ворухнутися"*. Французький мислитель Е. Муньє наголошував, що екзистенціалізм - це реакція філософії людини на крайнощі філософії ідей і філософії речей.

2. Суть екзистенціалізму, основні його категорії.

А. Буття, існування, екзистенція.

Отже, екзистенціалізм виходить з позицій суб'єктивізму, індивідуалізму та ірраціоналізму. Якщо філософія Нового часу керувалася абстрактними, наперед заданими постулатами і йшла від об'єктивно до суб'єктивного, від середовища до людини (перевертала світ з ніг на голову), то екзистенціалізм намагається відкрити, пояснити буття через призму особистого існування людини.

Якщо в основі класичної (новочасної) філософії лежала ідея тотожності мислення і буття, то наріжним каменем екзистенціалізму стала ідея **тотожності сутності й існування**: сутність людини виявляється (і пізнається) лише через її існування; існування передує сутності, прихильники атеїстичної течії роблять ще радикальніший (і надто сумнівний) висновок: існування людини замінює її сутність.

Екзистенціалізм чітко розрізняє дві основоположні категорії: "**буття**" доволишнього світу і "**глибинно-особистісне існування**" людини (за М. Гайдеггером, ось-буття). К. Ясперс: цілісний світ, ("*всеосяжне*") "*є або буття само собою, яке нас оточує, або воно буття, яке є ми. Буття, що оточує нас, іменується світом і трансценденцією. Буття, яке є ми, іменується існуванням, свідомістю взагалі, духом, або ж називається екзистенцією*"⁷. Цю ключову категорію екзистенціалізму ввів ще К'єркегор.

Таким чином, **ЕКЗИСТЕНЦІЯ** (лат. *existentia* – існування) – центральне ядро особистості людини, що робить її неповторною духовною істотою (з релігійних позицій це – душа людини, частка Бога в людині; за термінологією Канта, – частка "світу в собі"; за Юнгом, – "самість", "своїсте ядро" психіки особистості).

Буття для людини в цілому незбагненне: воно фактично невизначене, а тому не піддається цілісному аналізу. Але є один різновид буття, досить добре нам знайомий – наше особисте існування, екзистенція. Саме і тільки через неї відкривається доступ до буття як такого, бо вона являє собою нерозчленовану цілість суб'єкта і об'єкта. Але що включає у себе ця категорія? Чіткий критерій запропонував К. Ясперс: "*Те, що перед очима смерти залишається істотним, – те екзистенційне, те, що втрачає свою цінність,.. є оголеним (себто предметним. - В. П.) буттям*". Афористично розгортає цю ж думку сучасний український поет Ігор Павлюк:

І те, що з собою не забереш,

⁷ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва, 1991. – С. 425.

Те й буде тебе стрічати.

Безодня смерти, – на переконання К. Ясперса, – «просвітлює» людину тому, що за смертю прихована вічність екзистенції, її причетність до трансцендентного світу.

М. Гайдеггер розрізняє √ власне (чи абсолютне) буття і √ "сущє". "Сущє" - це все, що належить до емпіричного, речового світу природи і суспільства. Воно пізнається раціонально, науково, тобто, за Кантом, є "світом для нас". Людина ж абсолютно відмінна від усіх інших об'єктів світу ("сущого"), вона фундаментально неречова, непередметна, нестандартна, неемпірична, тобто, за Кантом, є часткою "світу в собі".

Про засадничу відмінність буття світу речей й існування людини, а водночас вирішальний вплив людини на цей речовий світ розмірковує К. Москалець у щоденнику: *"...ми задримо їм, речам у бутті, адже вони по-своєму вічні, вони випромінюють приязнь і спокій, усміхнено дивляться на нас – проминаючих, пролітаючих, відлітаючих. Невеличка світобудова. Вони можуть припасти пилом, згоріти, розбитися, поламатись. Але все це може статися внаслідок втручання зовнішніх чинників, не належних до природи самих речей. Ми ж свою смерть і руйнацію носимо в собі, від першої до останньої хвилини життя. Ось цьому свічникові вже чотирнадцять років. Якщо його залишити у спокої, він стоятиме ще триста, і тисячу, і дві тисячі років, – не купа кераміки, а форма, свічник. Але тільки я, людина, розумію, що це свічник, а не шмат матерії; тільки я можу створити його, вічного, – минуций. Хіба не дивно?"* (ще раз нагадаймо принагідно сартрівську ідею про те, що пізнавати об'єкти здатен лише суб'єкт, котрий усвідомлює, що він суб'єкт).

Б. Свобода і вибір.

"Речі для нас" зовнішньо детерміновані, залежні, "речі в собі" – самодостатні, внутрішньо вільні. Тому основна властивість існування людини (екзистенції) – **стан свободи**. Отже, саме через екзистенцію у світ приходять свобода.

Якщо філософія Нового часу займалася пошуками сутності людини (чогось наперед визначеного, заздальгідь даного), вбачала цю сутність у розумі (просвітництво, позитивізм) чи в сукупності суспільних відносин (марксизм), то екзистенціалізм виходить з того, що екзистенція – не сутність людини, а "відкрита можливість" (Сартр).

Оскільки екзистенція реалізується у вільному рішенні індивіда, вона ніколи не піддається об'єктивуванню, фінальний вердикт про те, ким є та чи та особистість, не може бути винесений до завершення її життєвого шляху. Тобто екзистенцію не можна пізнати науково-раціональними засобами, бо вона вільна і неповторна (а розум сприймає лише об'єктивовані, детерміновані, стандартні явища).

Обов'язковою передумовою свободи є можливість і водночас **необхідність вибору**. Отож, людина як єдина вільна істота постійно перебуває у ситуації вибору. Власне це і є єдина суто людська ситуація – нестерпна мука, найтяжче випробування для людини. Бо передбачає величезну **відповідальність** перед собою і людством. Адже *"людина є такою, якою вона себе вільно вибирає"* (Сартр). За С. К'єркегором, окремих індивід є відповідальна за саму себе, а відтак божественна особистість. Її божественність полягає в **акті вибору** – рішенні, у якому індивід вибирає самого себе і стає творцем сенсу свого життя. Василь Мисик втілює цю думку образно у віршах "Аркуші" та "Старий портрет": людина пише свій *"портрет"*, своє справжнє *"лице"* самим своїм життям – *"На аркуші обличчя, чистім зроду"*. Цілковиту екзистенційну залежність вибору від самої людини підкреслював В. Соловйов: «Не в нашій владі, щоб інші добре ставилися до нас, але в нашій владі бути достойними такого ставлення» (Т.2, с.318).

Більше того: *"вибираючи себе, ми вибираємо і людей, - у тому значенні, що наші дії впливають на їхню долю"*, принаймні наше ставлення до них викликає і відповідне їхнє ставлення до нас. Себто людина з необхідністю повинна вибирати, бо *"приречена бути вільною"*. Навіть відмова від вибору теж є вибір - *"вибір не вибирати"*(Сартр).

До речі, визнаючи свободу і право вибору, екзистенціалізм докорінно **переосмислює традиційну космогонію** . Якщо новоевропейська філософія базувалася на постулаті повної завершеності світобудови й детермінованості поведінки світу, то екзистенціалізм вбачає фундаментальну особливість устрою Універсуму у недосотвореності світу, у наявності світового Ніщо, котре має бути заповнене Чимось (за Сартром, свобода – це *"дірка в бутті"*). Отже, світ - недобудована споруда, *"собор у риштованні"* (Є. Сверстюк).

Навіть якщо припустити, що Бога немає, то все ж є принаймні одне буття, яке існує до свого визначення за допомогою понять. Цим буттям є людина, людська реальність. Людина спочатку з'являється у світі, існує і лише потім визначається (тобто сама творить своє буття і відповідає за нього). Отже, **немає заданої людської природи**; ніяка зовнішня сила, окрім самого індивіда, не може зробити його людиною. К. Ясперс: *"Людина - істота, яка не тільки є, але і знає, що вона є. Впевнена у своїх силах, вона досліджує довколишній світ і змінює його за власним планом. Вона вирвалася з природного процесу, який завжди залишається тільки неусвідомленим повторенням незмінного; вона – істота, яка не може бути повністю пізнана як буття, а ще вільно вирішує, що вона є: людина – це дух, ситуація справжньої людини – її духовна ситуація"*.

**В. Справжнє і несправжнє існування,
відчуття екзистенційної порожнечі, межові ситуації,
екзистенційний страх, трансцендентування, свобода.**

Найголовніший вибір, який доводиться робити людині, це вибір між справжнім і несправжнім існуванням. За Сартром, не маючи змоги вибирати історичну епоху, людина обирає себе в ній, своє місце, спосіб поведінки у ній.

Екзистенціалісти вибудували таку онтологічну тріяду: **"світ – буття-у-світі – буття"**. Екзистенція є середньою категорією цієї тріяди, проміжною ланкою, що поєднує абсолютне, вічне, духовне буття з минулим, відносним, стандартним, безособовим матеріальним світом. Фактично це трансформація християнської ідеї про те, що людина є частка Бога (душа) в оболонці матерії (в тілі).

Тип існування людини (за Гайдеггером) залежить від того, який модус (вимір) часу висуває вона на перший план. Тяжінням до майбутнього, вічного, духовного уможлиблюється **справжнє існування**. Тяжінням до теперішнього, минулого, речового – побутового комфорту, тілесних насолод, багатства, слави, влади (до принад "світу") - спричиняється **несправжнє існування**, або, за Ясперсом, передособистісне буття, розчинення у світі.

Стандартний, зовнішньо детермінований речовий (природний) і суспільний світ ("сущє"), закономірно, намагається розчинити у собі людську екзистенцію (ніби вода – цукор), зробити її частиною загального, безликого, несвідомого буття. Людина своєю чергою найчастіше радо підкоряється такому насильству,

(1) бо у такий спосіб наївно (і цілком даремно) намагається втекти від необхідності вибору, відповідальності. А насамперед –

(2) нібито "вічним теперішнім", світом речей хоче відгородитися від своєї скінченності (смерти).

Отож, зазвичай людина спокійно животіє звичним "несправжнім" життям (речовим передособистісним буттям), втягнута у метушливу сірість повсякдення, де вона – не суб'єкт, а об'єкт дії матеріальних законів, рішень та дій людей "інших". Такий штиб існування призводить до того, що кожний уподібнюється кожному, особистості перетворюються на безликі одиниці натовпу. Тобто людина відчужується від справжнього абсолютного буття і від самої себе (своєї екзистенції). К. Москалець: *"Одірвавшись у перехідному віці од пуповини, яка прив'язувала нас до сім'ї, ми майже одразу сідаємо на ланцюг – і це вже зовсім не пуповина! – законів суспільства, "великої рідні". Нас забирають до війська, згодом ми одружуємося, бо природний потяг суспільство зуміло обернути на ще один ланцюг, вигідний для себе, влаштовуємося на роботу. І – розчиняємося у функції. Нас, нашої окремішності більше немає. Попереду – пенсія, якщо нам пощастить дожити до неї, і – смерть, до якої дожити таки пощастить. У нас дуже коротка пам'ять. І саме тому дуже мала душа"*.

Тим часом зречення повноти життя є абсолютно протиприродним. Тому "масова людина" неминуче деградує, рухається до самознищення. Дві тоталітарні системи – комуністична й фашистська – та дві найкровопролитніші світові війни у ХХ ст. промовисто це засвідчили.

Реакцію людської душі на несправжнє існування окреслюють як **відчуття екзистенційної порожнечі**. Людина у такому стані зазвичай з жахом переживає безсенсовність свого існування, нездійсненість чи нездійсненність своїх давніх світлих ідеалів, не знає, чого хоче, що їй потрібно чи як досягнути бажаного. Нерідко у такій ситуації людина стає фаталістом – розуміє, що її штиб існування згубний, безглуздий, але не може (не хоче) подолати інерцію. Відчуття екзистенційної порожнечі спричиняють чимало чинників, основний із яких – нереалізованість любови у душі людини. Наприклад, стан екзистенційної порожнечі явно переживає Шевченків варнак, який сліпою жагою помсти випалив собі душу.

Наслідки такого стану можуть бути дуже різні, але переважно сумні:

- самогубство;
- втеча в пияцтво, наркоманію;
- втеча у роботоголізм або у надмірну соціальну активність чи в море примітивних розваг (з метою зовнішньою подієвістю надолужити внутрішню порожнечу);
- божевілля;
- сліпа агресивність щодо певної статі, нації, суспільної верстви або й цілого світу (як реакція на гірке розчарування чи образу);
- втрата сексуальної сутності (як реакція на крах власного статевого міту або авторитету);
- у випадку митця це творча криза чи й катастрофа.

Однак людина завжди має **шанс розпочати справжнє існування**. До цього підштовхують насамперед два чинники:

1. **Глибока віра в Бога**, спілкування з Богом, зосередженість на духовному; також **потрясіння, викликане виглядом чи виявом справжньої краси** тощо. Яскравий зразок такого просвітлення – вірш Т. Шевченка "Мені тринадцятий минало..." . Або ось як Г. Сковорода описав учневі своє відчуття Бога (емоційно-містичний досвід): *"Вставши рано, я пішов до саду прогулятися. Перше почуття, яке я пережив серцем моїм, була якась розв'язаність, свобода, бадьорість, надія зі сповненням. Увівши у такий настрій духа усю волю і усі бажання мої, я почув у собі незвичайний рух, який переповнив мене сили незрозумілої. Раптове якесь ізліяння найсолодше сповнило душу мою, від якого все внутрішнє моє загорілося вогнем, і, здавалося, що в жилах моїх вогненна течія оберталася. Я почав не ходити, а бігати, ніби носимий якимсь піднесенням, не відчуваючи ані рук, ані ніг, ніби я весь складався із вогнистого складу, що носився у просторі колобуття. Весь світ зник переді мною. Одне лише почуття любови, благодійності, спокою, вічності оживляло існування моє. Сльози полилися із очей моїх струмками, і розлили якусь зворушену гармонію у весь склад мій. Я приник до себе, почув ніби синовне любови звірення, і з того часу присвятив себе на синову слухняність духу Божію"*.

А тепер зразок міркувально-логічного досвіду. Герой роману Ф. Достоевського "Біси" Верховенський після болісних шукань і

сум'ять наприкінці життя усвідомлює: "Уже сама повсякчасна думка про те, що існує щось незрівнянно справедливіше і щасливіше, ніж я, уже наповнює й мене всього незмірним зворушенням і славою, – о, хто б я не був, що б я не зробив! Людині значно необхідніше за власне щастя знати і кожну мить вірувати в те, що є десь уже досконале і спокійне щастя, для всіх і для всього... Увесь закон буття людського лише в тім, щоб людина завжди могла схилити голову перед незрівнянно великим. Якщо позбавити людину незрівнянно великого, то не буде вона жити і умре у відчаї. Безсмертне і нескінченне так само необхідне людині, як і та мала планета, на якій вона мешкає".

2. Ще один поширений чинник переходу до справжнього існування – **межові ситуації**. Тоді відбувається розрив звичного плину життя (невдача, вина, страждання, самота, тривога, тяжка боротьба, особливо болісне відчуття екзистенційної порожнечі, хвороба, втрата близької людини, страх власної смерти чи реальна загроза загибелі). Іноді обидва згадані наразі чинники химерно переплітаються.

Уже згадуваний Шевченків варнак у момент найлютішого відчаю і безнадії, вирішивши покінчити з собою, раптом відроджується душею, переходить до справжнього існування, побачивши божественну красу київських храмів:

*Диво дивне сталося
Надо мною недолюдом...
Вже на світ займалося,
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу,
Щоб зарізатися. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий,
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О Боже мій милий!
Який дивний Ти. Я плакав,
До полудня плакав,
Та так мені любо стало:*

*І малого знаку
Нудьги тії не осталося,
Мов переродився...*

1 січня 1946 р., в один з найтяжчих періодів життя, катуючись пекучою ностальгією і несвободою на чужині, О. Довженко занотував у щоденнику: *"Пишу, розлучений з народом моїм, з матір'ю, з усім, з батьковою могилою, з усім-усім, що любив на світі над усе, чому служив, чому радувався.*

Я ніби навіщував собі недолю в творах. Прощай, Україно. Прощай, рідна, дорога моя земле-мати. Я скоро помру. Умираючи, попрошу вирізати з грудей моїх серце і хоч його одвезти і десь закопати на твоєму лоні під твоїм небом. Прийми його. Воно тобі весь вік молилось, не проклинаючи ні однієї з чужих земель.

Я почав молитися Богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невеличку краплину своєї облуди. Ні, не той я, за якого приймав себе. Коли посивіла моя голова, і вицухли пристрасті, і день повечорів, і пройдено, здавалося, такий великий шлях, тепер на самоті отут в пустині, кинутий людьми, відчув до глибини душі своєї, що "слаб і немощен є чоловік, і все життя людське скорбне є"...

Бог в людині. Він є або нема. Але повна його відсутність – се великий крок назад і вниз. В майбутньому люде прийдуть до нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звірожорстокого, тупого і скучного безрадісного будня".

Під впливом духовного самовдосконалення чи межової ситуації (духовної кризи) людина прозирає (на мить чи назавжди), переживає **екзистенційний страх** (за християнською традицією – страх Божий ; Сартр іменував ще цей стан "екзистенційна тривога", "нудота"; Камю - "тұга", "нудьга"). Цей страх цілком відмінний від біологічного переляку чи психічного боягузтва, малодушности. Тут ідеться про онтологічний аспект: перед людиною раптом відкривається моторошна безодня буття.

І людина знову ж таки усвідомлює всю потворність, протиприродність, марноту – несправжність свого попереднього існування. Усвідомлює, що вона не об'єкт (не річ), а отже, чужа, самотня, приречена на страждання у цьому світі речей, матеріяльних

законів та "інших" людей. Цей світ байдужий, а то й ворожий до неї, немислимо жорстокий, крім того, посутньо незбагнений, отже, абсурдний.

Стан екзистенційного страху майстерно передає, скажімо, Т. Осьмачка на початку роману "Старший боярин" – в описі сприймання Гордієм пейзажу літньої ночі: *"І думка, підкинута зором, зупинилася над церквою між місяцем і хрестом, тим, що на найвищій бані. Зупинилася на мерехтливій зірці, до якої жодна людська сила вовіки вічні не досягне своїм реальним дотиком. І похолоділо в його душі. Він відчув безодню світову як продовження тієї пустки життєвої, серед якої його маленьке серце билось тривогою, чуючи свою приреченість, мабуть, їй, уже світовій пустелі. З'явилося дике бажання схопитися і бігти до тітки. І коли там двері заперті, то скажено гнатися через поле, поки не зустрине якусь людину, може, дівчину, і вхопити її руку, притиснути до серця і крикнути: "Людино, глянь у світ і збагни, де ми. І зрозумій, що ми манюсенькі-манюсенькі... І роковані на поталу комусь страшиному і незбагненному... і через те наш розпач нехай буде великим чуттям згоди між теплом твого єства і мого аж до останнього нашого зітхання, бо за ту кривду, що ми з'явилися на світ, ніхто ні перед ким не стане покутувати і ніхто нас не пожаліє, крім нас самих"*.

І саме в цю мить щось у яру заспівало таким сумним, чистим та високим голосом, що луна від нього нестримною потугою покотилася через село проз церкву в степ і вдарилася в високе небо - і воно над степом і селом і над осяяним від місяця церковним хрестом не видержало тієї туги, що підіймали людські звуки у немирінність ночі... не видержало і стало возноситись вище і вище... стало розходитись ширше і ширше... А голос жіночий безперестанку тужив:

Ой горе, горе з такою годиною!

Прокляла мати малою дитиною,

Прокляла мати і щастя позбавила,

Під тинами людськими без жалю поставила...

В Гордієвім єстві всі почуття притаїлися, і моторошний холод обхопив тіло на теплім сніні під теплим кожухом, і кожна цятка нервів стала слухом. А голос побивався під небом, ридав, блавав, то знов западав у глибокі тіні далеких вибалків та ярів. І тільки щемів здавленою гарячою луною у яснім літнім тумані ночі,

аби знов вирватися з тиші і ударити з новою силою у вічне склепіння над землею".

Водночас людина усвідомлює свою неминучу смертність, починає мислити своє існування як "буття до смерти", постає перед необхідністю вибору свого ставлення до смерти (аж зараз стає видимою глибина християнської настанови: "memento mori"). Людина тепер добре бачить, що всі земні цінності: багатство, влада, слава, кар'єра, тілесні радощі, заради яких вона витратила так багато часу й енергії, - марнота, "ловлення вітру", (як каже Екклезіяст). Усе це як прийшло, так і піде від тебе. Аж ніяк не захистить тебе. У найкритичніших ситуаціях ти залишаєшся сам і можеш розраховувати тільки на власні сили; сам ти мусиш приймати найвідповідальніші рішення; сам ти, зрештою, постанеш перед очима смерти (таке світовідчуття вичерпно викладене ще у старозавітній Книзі Екклесіяста).

Відтак людина **мінє модус (вимір) часу** – переключає увагу з теперішнього на майбутнє, вічне; задумується над питаннями: навіщо жити? як жити?; відчуває муки вільного вибору. Так починається справжнє існування (реалізується екзистенція людини). Тому й сказано в Біблії: «Початок премудрости – страх перед Господом» (Псалом 111).

Справжнє існування фактично полягає у **ТРАНСЦЕНДЕНТУВАННІ** (від лат. transcendens - який виходить за межі) – у "виході за межі", подоланні людиною силового поля світу (земного, відносного, детермінованого, тимчасового матеріального буття), у рухові до свободи. Якраз усі ці ідеї напрочуд сконцентровано висловив Г. Сковорода в автоепітафії "*Світ ловив мене, але не піймав*".

Посутньо осмислює екзистенційний стан людини бразилійський письменник Павло Коельйо в есеї, присвяченому межовій ситуації американської трагедії 11 вересня 2001 р.: "*Я вважаю, що рано чи пізно стикається у своєму житті з трагедією. Гине її місто, помирає дитина, людину без провини ув'язнюють, її зненацька вражає, робить інвалідом хвороба.*

Життя – це постійний ризик, і той, хто забуває про це, не готовий відповісти на виклики долі. Перед загрозою неминучого лиха, яка виникає на нашому шляху, ми повинні побачити сенс у тому, що

відбувається, подолати страх і почати думати про продовження життя.

Перше, що маємо зробити, якщо ми зіткнулися зі стражданням і розгубилися, - прийняти все як належне. Не можна ставитися до бід байдуже, але не варто і, задовольняючи наше вічне почуття вини, вважати їх покаранням...

Коли нас спотикає утрата - матеріальна, духовна чи психологічна, – належить пригадати великий урок, даний мудрецем: зберігай терпіння і не забувай, що в цьому світі все мине. Ця мудрість спонукає переглянути наші попередні цінності. Якщо за багато століть світ так і не став безпечним, чому б нам не скористатися цією неочікуваною подією, щоб почати нове життя, сповнене ризику, роблячи у ньому те, що нам завжди подобалося робити, але на що не вистачало сміливості?"

Здатність і потреба трансцендентуватися, на думку екзистенціалістів, зумовлені вже самою природою людини. Слово *existensia* точно виражає цю специфіку людського буття. У латинській мові воно означає не просто існування, наявність. Префікс "ex" надає значення несталості, виходу за певні визначені межі (як і в словах "експансія" – порушення певних меж; експлозія – вибух тощо). І справді: людина – єдина у Всесвіті істота (з відомих нам), що поєднує в собі абсолютно несумірні за просторово-часовими характеристиками типи реальності – **тіло** (природа) і **дух**.

Тіло і дух у людині співіснують парадоксальним чином: за Сковородою, вони єдині і водночас незіллянні. Філософи називають такий спосіб єдності трансцендентальним ("замежовим"). Чому? Як твердив Гайдеггер, дух людини (її екзистенційне буття) є суще, що існує за межами свого сущого. Тобто духовність людини існує поза межами її природного (тілесного, емпіричного) існування.

І справді, темпорально (часово) людська духовність безпосередньо взаємодіє з минулим і можливим (уявним, фантастичним, емпірично ненаявним). Отже, сфера духовного буття є "замежовою" для природи, для тіла людини (бо із минулим, і з майбутнім, і з уявним ми спілкуємося тільки подумки, "тілесно" існувати у цих вимірах людина не здатна). Водночас ця замежова сфера (свідомість, мислення, позасвідоме) регулює, скеровує, корегує практичну (емпірично-тілесну) діяльність людини, а – з іншого боку – сама від неї значною мірою залежить.

Зробимо черговий проміжний висновок: екзистенціалізм можна з певністю назвати **філософією свободи** (саме тому він такий строкатий і навіть суперечливий, бо передбачає цілковиту розкутість, довільність у міркуваннях).

3. Концепція атеїстичного екзистенціалізму.

Досі висловлені тези так чи інак визнають практично всі екзистенціалісти. А от подальші узагальнення у представників теїстичної й атеїстичної течій цілком протилежні. Йдеться про дві найпринциповіші взаємозв'язані проблеми:

- 1) чи можливе пізнання буття;
- 2) у чому сутність свободи людини.

Атеїстичний (або ще – секулярний) екзистенціалізм - **наслідок втоми** людини (і людства) від тяжких життєвих і духовних випробувань; наслідок втрати надії, віри (а любов за таких обставин трансформується у самодостатню мораль та утопію). Мовляв, Бог за століття й тисячоліття нічого не зробив для людини, вона "закинута" в буття, загублена у просторі й часі, їй ні на що спертися, а відтак їй самій доводиться усе вирішувати, творити "буття-для-себе".

Отже, атеїзм представників цієї течії не спекулятивно-раціоцентричний, а трагічний, **богозвинувачувальний, богоборчий**. У Ж.-П. Сартра читаємо: *«Я благав, вимолював, слав послання до небес – жодної відповіді. Небо нічого не знає, йому навіть ім'я моє незнайоме. Я щохвилино запитував себе: що я в очах Бога? Тепер мені відома відповідь: ніщо, Бог мене не бачить, Бог мене не чує, Бог мене не знає. Ти бачиш цю порожнечу над нашими головами? Бачиш цей пролом у дверях? Це Бог. Бачиш цю яму в землі? Це Бог. Це теж Бог. Мовчання – це Бог. Відсутність – це Бог. Бог – це самотність людей»*.

Атеїстичний екзистенціалізм ґрунтується на твердженні, що людська сутність є розгортанням людського існування тільки у цьому світі. Тобто цілком заперечується трансцендентна природа людської сутності (за Сартром і Камю, трансцендентне є "ніщо"). У такий спосіб атеїстичний екзистенціалізм залишає людину наодинці з собою, без ідеї Бога та безсмертя особистісної первини. Тому це філософія абсолютно самотньої людини, що звалила на себе знання про ілюзорність обіцянок усіх релігій і несе його, як Сизиф, на вершину свого життя. Знання про ілюзорність потойбічного призначення людини робить її життя **абсурдним**.

Представники атеїстичного екзистенціалізму твердять, що свідомість і буття абсолютно несумісні, що буття не просто незбагнене, а незбагненне для людини в принципі, отож засадничо хаотичне, безглузде, абсурдне. А значить – у ньому **немає місця для Бога**. Подолати відчуження між людиною (свідомістю) і світом (буттям) неможливо. "Абсурдом є те, що ми народились, абсурдом є і те, що ми помremo" (Сартр). Тільки осягаючи фатальну безглуздість буття, людина трансцендентується – здійснює перехід до справжнього існування. Зрозуміло, вона почувається глибоко нещасною, бо втрачає будь-яку надію.

У цій ситуації людині залишається або

- покінчити з собою, або
- розпочати тотальну війну супроти всесвітнього абсурду, вперто боротися за недосяжну в принципі свободу – свідомо робити Сизифову працю (філософські есеї А. Камю "Міт про Сизіфа" і "Людина-бунтар"). Уособленням людини тут подається переосмислений образ мітичного Сизіфа. **Лише бунтуючи** супроти всього сущого, людина **стає вільною**: свобода і бунт неподільні. Потрібно спровокувати соціум убити себе. Саме в цьому кінцевий сенс (або кінцевий абсурд) абсурдного бунту проти абсурду життя.

Образно кажучи, атеїстичні екзистенціалісти уявляють людину у реальному світі, як мишу, що впала у слоїк з водою. Бога, який міг би допомогти їй вибратися, поруч просто немає або – ще трагічніше – він є, тільки не допомагає, а з безсторонньо-науковим чи й садистським інтересом спостерігає, як довго піддослідна миша борсатиметься, доки захлинеться. Миші у цій ситуації залишається борсатися, скільки вистачить сил. Чим довше вона опиратиметься, намагатиметься зробити неможливе – вибратися зі слоїка, тим довше проживе.

Атеїстичні екзистенціалісти – зауважмо до слова – самі переконливо засвідчували достеменність ідеї, у яку не вірили. Пригадаймо логіку Сартра: «Щоб визначити ймовірне, треба володіти істинним». Отже, якщо людина усвідомлює кричущу абсурдність, безсенсовність довколишнього світу, тим паче – затято бунтує проти такого стану, значить вона має уявлення про Вищий Сенс (Бога), а відтак засвідчує Його існування. Бо «той, хто не знає, що таке смисл, не відчуває, ніколи не зрозуміє, що таке абсурд, ніколи не обуриться проти абсурду, ніколи не повстане проти нього: він буде у ньому жити, як риба у воді» (О. Мень).

Погляди атеїстичних екзистанціалістів, як знаємо, стали світоглядом основою лівого радикалізму, студентських бунтів у Західній Європі 1960-х років, сексуальної революції, рухів гіпі, панків – тих моделей життєвлаштування, котрі є нищівними передовсім для самих їх творців та носіїв. Фактично атеїстичні екзистенціалісти бачать самі й під налічкою об'єктивного закону нав'язують іншим одну-єдину перспективу – **смерть**. Пропонуються лишень дві дороги до неї - пряма (безпосереднє самогубство) і кружна (свобода-бунт як розтягнуте у часі самогубство). Не дарма Камю вважав, що єдина серйозна філософська проблема – проблема самогубства, відповідь на запитання: "*Чи варте життя того, щоб його прожити?*"

Фатальну й неминучу прив'язаність атеїзму до **самогубства** переконливо розкрив Ф. Достоевський: *«Самогубство при втраті ідеї про безсмертя є цілковитою й неминучою необхідністю для кожної людини, яка хоч би ледь-ледь піднялася у своєму рівні над скотом»*. Цю ж проблему докладно розглянув російський мислитель Владімір Соловйов (1853-1900). Духовно зростаючи, самоусвідомлюючись, людина у якийсь момент з жахом осягає свою недосконалість, безсилля і неволю в цьому світі. Якраз у такому стані вона нерідко схиляється передовсім до самогубства. Це вже щось більш високе й вільне, аніж насильство над іншими. Але все одно хибне. Усвідомлюючи власну недосконалість, хворобу, самовбивця не вірить у зцілення і тому надбану цим усвідомленням силу і свободу використовує лише для самознищення. Себто до самогубства приходять кожен, хто усвідомлює уселюдське зло, але не вірить у надлюдське Добро. Тільки цією вірою людина думки і совісти може врятуватися від самогубства, бо лише з вірою у надлюдське добро, сиріч Бога, повертається і віра в людину⁸.

Водночас не можна забувати, що атеїзм, надто ж екзистенційний («стражденний») – є цілком закономірним, а в деякому сенсі й позитивним, корисним етапом у розвитку людини і людства. Адже це, – за словами Н. Бердяєва, – повстання *«супроти оманних, принизливих ідей про Бога»*, через нього нерідко відбувається очищення людського поняття про Творця. *«Люди заледве можуть витримати incognito Божества, кенозис (приниження через втілення. – В.П.) Христа. Вони хотіли б царственної величі Бога і боголюдини. Вони спочатку раціоналізують, пристосовують до свого рівня Промисел Божий.*

⁸ Соловьев В. Три речи в память Достоевского// Сочинения: В 2 т. – Москва, 1990. – Т.2. – С. 312.

Потім вони повстають проти власних хибних ідей, робляться атеїстами. У першому випадку вони були не ближчими до Бога, аніж у другому» (праця «Екзистенційна діалектика божественного і людського»). Поділяв цю думку і великий богослов сучасності панотець О. Мень: «У висліді тяжких випробувань Церкви з неба було дано великий дар... – атеїзм. Войовничий атеїзм і всі антихристиянські рухи. Сталося б найстрашніше для Церкви, якби цих рухів не було, якби не було атеїзму. Боюсь, тоді справді християнський світ задушили б атеїсти в подобі християн. Я маю на увазі усіляких «великих інквізиторів»... Значить, атеїзм – дар Божий. Це зовсім не поразка християн. Це велика, цілюща, оздоровча для нас сила» (праця «Належить бути різномислю»).

І все ж фактично атеїстичний екзистенціалізм – це шлях у нікуди, у глухий кут. Крах фашистських і комуністичних ілюзій у душах абсолютної більшості глибокодумних людей, явна безперспективність ліворадикального руху, його виродження у бік тероризму призвели до поступового самозгортання, занепаду атеїстичного екзистенціалізму. Хоча й далі звучить іноді відгомін цих ідей у творчості деяких радикально налаштованих філософів і митців.

4. Свобода через віру і пізнання.

Теїстичний, релігійний (конкретніше – християнський) екзистенціалізм доводить, що людина здатна **пізнати істинний механізм буття**, отже, переконатися, що насправді воно не абсурдне, а має мету і чіткі закони розвитку. Тому людина здатна **подолати відчуження і здобути гармонію зі світом (буттям), стати вільною**.

Усе це можливе тільки за умови найглибшої, найщирішої, найінтимнішої **віри**. Трансцендентування для людини – це наближення до Бога. Екзистенція (справжнє існування людини) неможлива й немислима без трансценденції (Бога):

- *«Людський дух завжди повинен себе трансцендентувати, підніматися до того, що вище за людину. І тоді лише людина не губиться і не зникає, а реалізує себе. Людина зникає у самоствердженні і самовдоволенні. Тому жертва є шляхом реалізації особистості» (Н. Бердяєв);*

- *"Екзистенція потребує іншого, а саме трансценденції, завдяки якій вона, що не створює сама себе, вперше виступає як незалежне джерело у світі; без трансценденції екзистенція стає*

безплідною і позбавленою любови демонічною впертістю" (К. Ясперс).

Теїстичний екзистенціалізм виходить з переконання, що людину створив Бог. Одначе **не завершеною, а відкритою до діалогу і розвитку**. Бог не обмежує людину рамцями якоїсь готової сутности, вона повинна стати собою через своє існування (так, як, скажімо, жолудь, виростаючи, має стати дубом). На відміну від атеїстів, християнські екзистенціалісти твердять, що сутність людини виходить за межі земного існування – вона знаходиться і в Бозі, і у вічному існуванні людського Я.

Релігійні екзистенціалісти вбачають **шлях до свободи через пізнання**. Річ у тому, що можливість вибору не є ще власне свободою. Адже дуже часто людина робить вибір під тиском панівного морального закону, фізичного страху чи інстинктивного потягу, тобто вимушена зовнішніми щодо неї самої чинниками. Вільною ж є лише та людина, яка діє, керуючись виключно внутрішніми мотивами, відповідно до власної природи, а не з примусу якихось зовнішніх впливів.

Але щоб чинити відповідно до власної природи, треба передовсім її **пізнати**. Чи здатна людина до цього акту? Так. Усе необхідне для пояснення даного людині (саме і тільки цього) явлення світу лежить у межах цього явлення. Людина може усвідомлювати не лише свою дію, а й причини, якими вона керувалася. Так, немовля, що просить молока, невільне, позаяк воно нічого не знає про причини, котрі діють у його організмі і мають над ним неподоланну владу. Але не можна порівнювати науковця, дипломата, митця з немовлям.

Отже, як твердить Р. Штайнер у праці "Філософія свободи", справжня свобода починається для людини з розкріпачення думки. Увесь безпосередній образ світу ми одержуємо зовні, через зовнішні органи чуття. Єдине, що дано нам автономно, без будь-якого підпорядкування душевним і тілесним процесам – **наша думка**. Думка – людська і космічна – знаходиться первинно "поза" нами і "в" самих речах. Впливаючи лише на зовнішні органи чуття, вона постає перед нами як потік розрізнених сприймань і, тільки поєднуючись зі своїм головним – поняттєвим – репрезентантом (помилково ототожнюваним з думкою власне), вперше являє нам повну дійсність. Пізнання у цьому сенсі є синтезою емпіричних сприймань і раціональних понять, розпізнанням думкою її власної об'єктивности,

даної до понятійного оформлення саме у суб'єктивному образі світу. Тут варто навести деякі аналогії: ми знаємо, що пізнати якийсь рукотворний предмет значить зрозуміти його будову. А ця будова і є опредмечена думка майстра, що виготовив даний предмет. Годинниковий механізм – це думка годинникаря, об'єктивізована у річ; зрозуміти цю річ і значить поняттєво вилучити з неї реалізовану у ній думку. І далі: пізнати камінь, рослину, будь-який природний факт – це зрозуміти їхню будову, а отже, і опредмечену у них думку, тільки вже не людську, а Господню.

Отже, людина досконала, тобто цілком вільна, живе за гаслом: не "мушу", а тільки "хочу". Пригадуються слова Ф. Достоєвського: *«Я хочу не такого суспільства, де б я не міг чинити зла, а такого саме, щоб я міг чинити будь-яке зло, але не хотів його чинити»*. Проте для цього людина насамперед має сказати собі: "Хочу пізнання!", – і втілити це бажання. Осягаючи логіку буття, ми невідворотно доходять висновку, що в основі всього любов, а наше покликання, природа – бути люблячим творцем світу, точніше співтворцем поруч з Богом. Наше покликання – обтяжуватися відповідальністю за весь світ, але це і є **свобода – творити власною волею з примітивнішого досконаліше**. Саме у цьому контексті стають зрозумілими слова Ісуса: *"Тягар мій легкий"*. На думку французької мислительки Симони Вайль, міра усвідомлення особою своїх обов'язків щодо інших є найточнішим показником її духовного розвитку, а нерозвинене почуття обов'язку – виявом душевної хвороби. Почуття обов'язку є найпершою потребою людської душі, її головною формотвірною силою. Волт Вітмен (1819-1892) в одному з віршів фіксує відкриття, яке докорінно змінило його долю, покликало пересічного журналіста стати геніальним поетом: *«Якось я ліг на траву, розкинув руки і глянув у небо. І раптом відчув, що сенсом існування цілого Всесвіту є любов»*. Таке ж відкриття зятятого раціоналіста, соціяліста, реаліста І. Франка привело на шлях ідеалізму, націонал-демократії, неоромантизму. Заголовний герой поеми «Смерть Каїна», подолавши найтяжчі життєві випробування й духовні сумніви, гординю, діставшись аж до кордонів раю, осягає нарешті основоположну істину буття:

*Чуття, любов! Невже ж се так, о Боже?
Невже в тих двох словах малих лежить
Вся розгадка того, чого не дасть
Ні дерево знання, ні загадковий*

*Той звір не скаже? Бідні, бідні люди!
Чого до того дерева претесь?
Чого від того звіра ви ждете?
Погляньте в власне серце, а воно вам
Розкаже більше, ніж всі звірі можуть!
Чуття, любов! Так ми ж їх маєм в собі!
Могучий зарід їх у кожному серці
Живе, лиш виплекать, зростить його –
І розів'єсь! Значить, і джерело
Життя ми маєм в собі, і не треба
Нам в рай тиснутись, щоб його дістати!
О Боже мій! Невже ж се може бути!
Невже ж Ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу?*

Отож, вільна думка, що розпізнала у собі творчі сили світобудування, усвідомлює себе як обов'язок і відповідальність перед Всесвітом, котрий вона уже не тільки пізнає, а й творить. Мислення дозволяє людині бути не лише спостерігачем, але й співпрацівником Бога у майстерні під назвою "Всесвіт". Такий підхід уможлиблює людині кожне "я хочу" породжувати не примхами та грою настрою, а власною божественною природою. Це відкриває нову якість моралі. Вона перестає бути прописною повинністю, а, ототожнившись з Я самої людини, здобуває свободу, стає творчістю. У такому підході свобода – пізнання – мораль знову отримують єдиноможливу для цих субстанцій гармонійну єдність. А людина одержує шанс на виживання, духовне вдосконалення, щастя. Ж.-Ж. Руссо: "*Справжнього почуття щастя зазнає людина, котра власною працею збирає багатства духу і далі їх роздаровує своїм ближнім*". Тобто, пізнавши світ, переконаєшся, що він побудований за законами любови і краси. А це переконання своєю чергою стає непохитною основою моралі. Відтак вибудовується такий логічний ланцюжок: пізнання → свобода → мораль = творець .

Таким чином, природа людини – бути творцем. На думку Н. Бердяєва: "*У творчому досвіді розкривається, що "Я", суб'єкт первинніший і вищий, ніж "не-я", об'єкт. І водночас творчість протилежна егоцентризмові, це забуття про себе, спрямованість до того, що вище за мене*".

Саме в акті творення чогось Вільною Особистістю людини відбувається глибинне спілкування цієї Особистості і Божественної Особистості. Лише набуваючи творчий досвід, людина починає глибоко відчувати, розуміти Творця Всевишнього і себе як Його твориво. Яскравий зразок – щоденниковий діалог з собою К. Москальця: *"Але ж ти сам виступав у ролі творця: згадай, що примушувало тебе скласти твої найкращі вірші чи пісні? Ти просто не міг їх не написати, вони приходили начебто самі, вже готові, невідомо звідки. І часто тобі лишалось тільки записати їх або підібрати відповідні акорди на гітарі. Чи не те саме відбулось і з Богом – йому прийшла ідея людини, він утілює її, а далі ідея зажила самостійним, автономним життям, як, наприклад, і кожен вірш із твоєї першої збірки "Думи"... Те ж саме – пісні; ти співаєш їх перед залом, тобі аплодують, а дехто – ні, інколи дарують квіти, але що ти, творець, знаєш про свої пісні, про їхнє життя у чиемусь сприйнятті, про їхнє сприйняття власної смерті? Адже вони також можуть прокинутися серед ночі і прийти до тебе з питаннями: чому ти так погано нас виконав? Чому ми закінчуємося, а не звучимо вічно? Чому ти примусив нас звучати – адже ми не хочемо функціонувати, не хочемо бути засобами, ми піднімаємо бунт, ти несправедливий, бо ти нас створив!*

Бог скрушно хитає головою, але навіть знищити їх він не в змозі, зробити так, наче їх ніколи й не було, саме таких... Сиджу і сміюся, сам у порожній квартирі..., і відчуваю, як разом зі мною сміється у моєму серці той-таки Творець, сміється разом зі мною наді мною і разом зі мною – над Собою; бо смішно бути Творцем, до якого починають чіплятися Його ж такі твори".

Результатом такого творчого спілкування людини зі Всевишнім стає навколишній світ. У творчій діяльності людина не тільки осягає Бога і відкривається Йому, а й перетворює своє буття за образом і подобою Божою, **набуває рис Боголюдини**. А лише набуваючи таких рис, людина виконує своє призначення. За Бердяєвим, Богом дано людині творчий дар, талант, геній і дано світ, у якому і через який повинен здійснитися творчий акт. Бог закликає, щоб людина вчинила творчий акт, здійснила своє покликання, і Бог чекає відповіді на свій заклик.

Якщо продовжити розпочату вище образну аналогію, то християнські екзистенціалісти також уявляють людину у реальному світі, як мишу, що впала у слоїк. Тільки вони – на відміну від

атеїстів – вважають, що у цьому слоїку не вода, а сметана. Відтак миша або, поборсавшись трохи, втратить віру, надію і потоне, або вперто борсатиметься, доки зіб'є грудку масла і вискочить зі слоїка.

Неважко помітити, що викладена зараз екзистенціалістська концепція свободи і біблійна, християнська – у суті ідентичні. Просто людині познадобилося понад дві тисячі років, аби раціонально осягнути істину, котру Христос дав нам у містичному об'явленні як символ віри.

Творення світу у Біблії показане як акт цілковитої свободи Бога, покликаної єдино його божественною, творчою природою – з примітивного формувати досконаліше, з мертвого – живе. Уже звідси можна вивести: **Господь є Абсолютна Свобода, породжена Абсолютною Любов'ю.** Далі: творячи людину в останній день як вінець зродження світу⁹, Господь мовив: *"Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усією землею"* (Буття. - 1: 26). У цих словах Усевишнього міститься відповідь на кілька основоположних запитань:

1. Чому людина є найдосконалішою істотою земною? Бо вона створена за образом і подобою Бога (ідеться не про тіло, а про душу людини – маленьку іскорку Господнього духу, Святого Духа).

2. У чому першопокликання (природа) людини? З огляду на щойно сказане воно тотожне з Господнім – упорядковувати, удосконалювати світ, своєю посталою з любови творчістю заповнювати світове Ніщо Добром (опис кожного дня Господнього творіння закінчується рефреном: *"І Бог побачив, що це добре"*).

3. Як же може здійснювати людина своє першопокликання? Тільки свobodно. Бо серцевина, самість її ества - абсолютна Любов і Свобода (адже вона – істота богоподібна). Серед того, чим повинна володіти людина, названо усе суще на землі, окрім неї самої. Сиріч діяти всупереч природі власній чи природі іншої людини, підкоряти

⁹ Найавторитетніші науковці і релігійні мислителі доходять висновку: «Історія життя – це історія якоїсь сили, що діє в напрямі визначеної мети, яку їй немов призначено досягти всіма можливими засобами, а метою цієї є людина. Наперед вказана була тільки мета, а не засоби. Життєвий порив, що його вклав у природу Найвищий Розум, проводив неначе найрізноманітніші спроби й досліди. Чимало з цих спроб привели до надзвичайних результатів у своєму роді (наприклад, гідний подиву інстинкт деяких тварин), а проте ці лінії розвитку далі не пішли, вони не створили вихідної точки для більш високих ступенів; вони усталізувались назавжди, застигли у своєму частковому успіху. А полюсом притягання, до якого все прямувало, була людина. Цього полюса досягла тільки одна сім'я ссавців – сім'я «приматів» (Тівольє П. Споконвічні проблеми. – Л., 1997. – С. 84).

собі, приневолювати іншу людину для кожного з нас означає рухатися дорогою зла, смертотворення.

Порівнюючи Старий і Новий Заповіти, одразу помічаєш різочу **відмінність** їхньої атмосфери. У Старому Господь ставиться до людини, як суворий отець до малолітніх, а тому нерозумних дітей: дає їм десять заповідей як закон, котрий усі, попри їхню власну волю, мусять виконувати, а за непослух жорстоко караються. У Новому ж - через сприймання Ісуса - Господь постає перед нами Отцем люблячим і милостивим, що жертвує найдорожчим - Сином своїм, аби дати порятунок роду людському.

І така метаморфоза закономірна. Старий Заповіт адресувався людині малорозвинутій, яка допіру переступила лише біологічний поріг на шляху до свободи. Керуючись цим Заповітом, вона пройшла смугу Закону і розвинулася до такого рівня, що уже стало можливо відкрити їй Благодать. У цьому і є суть бесори (по-гебрейськи), євангелії (по-грецьки) – радісної вісти, що її приніс людині Спаситель.

Фактично Христос засвітив для кожного з нас маяк у непроглядній темряві. Він власним прикладом показав, якою має бути досконала Людина Духовна за Божим задумом (отже, за своєю природою). Довів, що лише такій Людині приступне справжнє щастя, а також – що кожен з нас, смертних, грішних, примітивних, може сягнути ідеальної досконалости. Відкрив, що це можна зробити, тільки ставши вільним. У Христовій же заповіді подано ключ до свободи: **"Пізнайте істину, а істина вас вільними зробить"** (Іван.-8: 32). Тобто бути вільним – це діяти за спонукою свого власного єства (природи), а не яких би там не було зовнішніх впливів. Для цього ж треба передовсім пізнати своє єство (істину). Г. Сковорода: *"Коли хочемо виміряти небо, землю і моря, маємо наперед виміряти себе самих – власною нашою мірою. А якщо нашої внутрішньої міри не знайдемо, то чим можемо виміряти? А як не виміримо наперед себе, то що за користь знати міру інших створінь? Та чи й можливо це?"; "А ти про одне піклуйся - пізнати себе. Як ти станеш місцем Богу, не чуючи нетлінного голосу його? Як можеш чути, не пізнавши Бога? Як пізнаєш, не відшукавши його? Як відшукаєш, не відшукавши себе самого?"*

Отже, не сліпа воля, відпущена з прив'язі законів-заборон у хаос вседозволености, а саме думка є тим єдиним голковим вушком, крізь яке людина здатна дістатися до свободи. Таким чином,

християнство є не чим іншим як **шляхом до свободи через пізнання істини**. Пригадаймо слова апостола Павла: *"Хто-бо з людей знає речі людські, окрім людського духа, що в нім проживає? Так само не знає ніхто й речей Божих, окрім Духа Божого. А ми (себто християни. - В. П.) прийняли духа не світу, але Духа, що з Бога, щоб знати про речі, від Бога даровані нам"* (I кор. - 2: 11-12).

За твердженням Христа, грішити для людини – це чинити *всупереч* своїй богоподібній природі. І відповідно: *"кожен, хто чинить гріх, той раб гріха"* (Іван. - 8: 34). Той же і остільки, хто і оскільки йде шляхом Ісуса (ідеального втілення людської природи) - *"уже не раб, але син", "пан над усім"* – вільний (Павло до гал. - 4: 1-7). Точний підсумок цієї тези знаходимо у вірші І. Павлюка:

Бути Божим –
Значить нічийм.

Людську істину, тобто наближення людини до свободи і щастя через самопізнання, відчуття своєї ідеальної, божественної суті особливо докладно осмислив Ф. Достоєвський. Устами Кирилова (роман "Біси") він наголошував: *"Людина нещасна тому, що не знає, що вона щаслива"*; інший герой - брат Зосими (роман "Брати Карамазови") твердить: *"Життя є рай, і всі ми в раю, але не хочемо знати того, а якби захотіли довідатись, завтра і настав би на всьому світі рай"*.

У щоденнику Достоєвський зафіксував свої думки під час відвідин якогось балу: *"Ну що, якби усі ці люб'язні і поважні гості захотіли, хоч на мить єдину, стати щирими і простодушними, – на що б перетворилася тоді раптом ця задушлива зала. Ну що, якби кожен із них раптом спізнав увесь секрет. Що, якби кожен із них раптом спізнав, скільки заховано у ньому задушевности, чесности, найщирішої сердечної веселости, чистоти, шляхетних почуттів, добрих бажань, розуму, – куди розуму! – дотепности якнайтоншої, якнайспівісальнішої, і це в кожному, рішуче в кожному з них. Так, панове, у кожному із вас усе це є і приховано і ніхто ж, ніхто з вас про це нічого не знає!"* Лихо ваше в тому, що ви самі не знаєте, які ви прекрасні! Чи знаєте, що навіть кожен із вас, якби лише забажав, то зараз міг би ошчасливити всіх у цій залі і всіх повести за собою? І ця потуга є в кожному з вас, але до того глибоко захована, що давно вже почала здаватися неймовірною" (записи за 1 і 4 січня 1876 р.).

К. Ясперс прокреслив таку перспективу нашого душевного руху:

- у межовій ситуації людина залишається самотньою. Але у цій самотності

- їй відкривається істина власного існування. Відкривши цю істину (екзистенцію, глибинно-особистісне буття), треба йти далі –

- до екзистенційного спілкування, при якому люди проникають у душевні глибини одне одного .

Екзистенція виявляється лише тоді, коли *"співвідносить себе з іншою екзистенцією і трансценденцією"*. Відносини екзистенції з іншою екзистенцією – як комунікація; і з трансценденцією – як віра – у вищих своїх виявах стають ЛЮБОВ'Ю. **Любов до людини і Бога – це глибинне розв'язання усіх межових ситуацій.**

Ця геніяльна, ключова у людинознавстві теза знову ж таки цілком збігається з ключовою заповіддю Біблії: *"Коли я говорю мовами людськими і янгольськими, але не маю любови, то став я як мідь та дзвінка чи бубон звучний! І коли маю дар пророкувати, і відаю всі тайни й усе знання; і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, але не маю любови, – то я ніщо! І коли я роздам бідним усе, що маю, і коли я віддам моє тіло на спалення, але не маю любови, – то користи не матиму жодної!*

Любов довготерпелива, любов лагідна, вона не заздрить, не чваниться, не бундючиться, не бешкетує, не шукає тільки свого, не поривається до гніву, не задумує зла, не тішиться, коли хтось чинити кривду, радіє правдою; усе зносить, в усе вірить, усього надіється, все перетерпить.

Ніколи любов не минає! Хоч пророцтва й існують, та припиняються, хоч мови й існують, та замовкнуть, хоч існує й знання, та скасується. Бо ми знаємо частинно і пророкуємо частинно; коли ж досконале настане, тоді зупиниться те, що частинне. Коли я дитиною був, то я говорив, як дитина, як дитина я думав, розумів, як дитина. Коли ж мужем я став, то відкинув дитяче. Отож, тепер бачимо ми ніби у дзеркалі, у загадці, але потім – обличчям в обличчя; тепер розумію частинно, а потім пізнаю, як і пізнаний я. А тепер залишається віра, надія, любов – оці троє. А найбільша між ними – любов!" (Павло. 1 до коринт. - 13-14).

Прикметну в цьому контексті духовну еволюцію проходить К. Москалець (найвиразніше вона засвідчена у щоденнику «Келія чайної троянди»). Спосіб життя пересічної людини у суспільстві письменник уявляє у вигляді **черги**. Порятунком від цього ганебного рабського стану –

«встати і вийти з черги». Запис за 2 березня 1991 р.: «Якось усе це затягнулося, час провис, наче стоїш у довжелезній черзі і знаєш, що стояти доведеться ще три-чотири години, а від цигарок уже болить горло і легені, журнал і книжку прочитано, прочитано всі вивіски вздовж довжелезного коридору, і перед тобою все та ж сама спина, і позаду те саме обличчя. Так починається відчай, що може закінчитися буйним божевіллям або тихою смертю, яка завершить стояння в черзі і покладе край безглуздю.

Встати і вийти з черги, як часто робив це в житті; нехай я залишуся без окулярів, без цигарок і без горілки, але зате я не стоятиму у людській черзі; я не можу витримати такого приниження, не можу стояти в одному ряду з цими істотами, які взагалі не помічають ніякого приниження, для яких черга є життєвим простором і середовищем, – із власним повітрям, із власними законами, обов'язками і благами, які виникають внаслідок стояння в черзі. Кордони, офіційні папери, гроші, паспорти, візи, довідки, квитки, обов'язок перед суспільством, – служити в армії, платити податки, голосувати на виборах, брати участь у...– куди я потрапив і що я тут роблю? Я потрапив у чергу і я в ній стою. Я стою у черзі і терпляче-нетерпляче-байдуже-оскаженіло чекаю. Я все життя стою у черзі і все життя чекаю на звільнення від черги; але черга – це символ поганої, недійсної вічності (несправжнього існування. – В.П.), черга – це змія, яка кусає свого хвоста, і перший, і останній у цій черзі я, і покинути чергу можна тільки тоді, коли помреш або встанеш і вийдеш із моторошного червоного цегляного будинку під тихий літній дощ, який спадає на землю разом із сутінками, і пахнуть квітучі липи, і в хаті так тихо й затишно, і ти стоїш біля відчиненого у сутінки вікна, куриш цигарку, яка знайшлася у батька, дивишся на тихий липневий дощ і раптом розумієш, що ти таки встав і вийшов із черги, не померши і навіть не збожеволівши...» (с. 50-51).

Москальцевою відповіддю на стан черги стає теорія нікомуненалежності (його концепція свободи). Нікомуненалежність передбачає

- асоціальність, відмовою брати участь у суспільному житті,
- невизнання свого обов'язку перед родиною, нацією, людством тощо.

Натомість –

- прагнення бути собою,
- реалізуватися повною мірою,
- відповідати лише перед самим собою і Богом. Тільки будучи нікомуненалежним, можна уникнути законів отари, не підпорядковуватися жодній з систем, що позбавляють можливості самотійного вибору.

Обравши таку життєву настанову, Москалець мусив пройти **випробування самотністю**. Самотність, одного боку, мучила його, з іншого – рятувала: "Я побачив усі світи й усіх людей і збагнув, що не належу нікому й нічому і ніхто й ніщо не належить мені, що всі ми – самі по собі, окремі планети зі своїми орбітами... "Але ж це страшна самотність!" – подумав я. І тієї ж миті збагнув, що у цьому й полягала моя основна помилка, – бо ця самотність, автономія, об'єктивна нікомуненалежність і є свободою, якою завгодно свободою: свободою волі, свободою вибору тощо. Я боявся

самотності, намагався вмістити в себе доколишній всесвіт, перейнятися болями й радіщами кожної людини, звіра, комахи, – але, руйнуючи власну самотність, я нищив і власну свободу (мається на увазі самотність метафізична насамперед, а потім уже й фізична)" [с. 23].

Поступово митець усвідомив **потребу діалектичного переростання опозиції «свобода як нікому неналежність – зв'язок зі світом»**: "І тоді розумієш, що усвідомлення власної нікому неналежності було лише черговим щаблем, було усвідомленням своєї функції і неможливості виконувати функцію іншу, невластиву. Але тепер починається сходження на інший щабель, ще вищий – усвідомлення своєї приналежності. Приналежності до Буття і до вічного в Ньому братства" (с.126 – 127).

Майже через рік Москалець доповнює цю думку: "...ідеєю людини не може бути самотність і нікому неналежність. Це лише передумови діяльності здійснення, кшталтування ідеї, її проявлення-впізнавання-пригадування. Ідеєю людини є її місія, якої більше ніхто, крім неї (це теж іще один бік нікому неналежності), не може виконати у тутешньо-теперішньому, саме ось такому перебуванні" (с. 151).

Отже, мета людини – реалізація себе як творця буття (співтворця разом з Богом) у товаристві духовних побратимів. Відтак одним з основних своїх завдань Москалець бачить **пошук «причетних»** (образ взятий з поеми Г. Чубая «Відшукування причетного»).

Цей витончений, майже містичний процес докладно описано в есеї «Бахмач-Пасажирський». Перед нами на перший погляд нібито цілком банальна зустріч з дівчиною-незнайомкою на вокзалі. Інтригує лише трохи незрозумілий початок опису незнайомки: *«Цього разу...»*:

Отже, про що йдеться у цьому есеї? Про пошуки причетного, про потребу безсловесного взаєморозуміння. Зустрічі з такими людьми часом відбуваються, вони приносять безмежну втіху. Але життєві обставини складаються так, що спілкування, якого так прагне оповідач, триває дуже недовго. *«...Через те, що «земля розбіжностей», ми майже ніколи не можемо зустрітися на правду, не вдаючи з себе незнайомих. Але, попри це вдавання, попри цей часто курйозний вигляд і сміховинний одяг, ми, майже завжди... впізнаємо своїх. По очах. По мові й поведінці. По жестах [с. 83].*

Принагідно окреслимо ще один важливий аспект: коли людина насмілюється вийти за межі узвичаєного несправжнього існування, то ті, хто залишився у цих межах (життєвому болоті), починають уважати таку людину юродивою. З іншого боку, зважуючись на такий крок, людина прирікає свою душу на тяжкі, вкрай небезпечні випробування – бунтом, сумнівами, відчаєм, невіданням, розчаруванням, богоборством, покаєнням, болісним

невидючим намацуванням шляху, втраплянням у глухі кути тощо. І не завжди виходить з цих випробувань переможцем, себто не завжди усвідомлює потребу екзистенційного спілкування, тим паче – не завжди знаходить можливості такого спілкування.

Напевно, тому настільки складні, трудні, "дивні" характери й долі мали великі, сміливі істиношукачі – Г. Сковорода, С. К'єркегор, М. Гоголь, Т. Шевченко, Ф. Достоєвський, Ф. Ніцше, В. Винниченко, Т. Осьмачка, В. Стус, Григій Тютюнник...Тому настільки різні відгуки вони викликають у сучасників і нащадків¹⁰.

Мабуть, найбільш явним, архетипним поглядом мешканця житейського болота на того, хто з цього болота вибрався (на істиношукача, екзистенційника), стала недавня скандальна книжка О. Бузини "Вурдалак Тарас Шевченко". Шевченкові ж таки ліричні шедеври – "Минули літа молодії...", "В неволі, в самоті немає...", "Хіба самому написать..." – народилися як нестерпний стогін екзистенційно самотньої душі; а геніяльні "Марія", "Чи не покинуть нам, небого..." – найвиразніше засвідчують незрівнянне щастя людини, що сягнула рівня екзистенційного спілкування.

І І. ЛІТЕРАТУРНИЙ АСПЕКТ

1. Мистецькі корені екзистенціалізму.

В екзистенціалізмі спостерігаємо небачене від фолкльорних та античних часів зближення, ба навіть злиття філософії і мистецтва, насамперед літератури. Чому так сталося?

На думку К. Ясперса, саме **екзистенційний стан** (страх, відчай, самотність, відчуття вини, усвідомлення абсурдності світу, потреба екзистенційного спілкування тощо) є першорухом художньої творчості.

Яскраві приклади:

- заспів "Послання", невільницька лірика (зокрема "Хіба самому написать...") Т. Шевченка;

- один з ключових мотивів зрілого Л. Первомайського:

Вірш починається не з великої літери,
А з великого болю, якого й не зміриш.
Тільки тоді йому можна вірити,
І тільки тоді ти йому віриш.

¹⁰ Див. для прикладу перший розділ «Такі різномірні про нього судження» сковородинознавчої монографії Ю. Барабаша «Дух животворить» (Вибрані студії. – К., 2006. – С. 20-41).

(Первомайський Л. Твори. у 7 т. К.1984-86. – Т. 1, с.364)

Навік од щастя можна оніміти,
І тільки біль народжує пісні.

(с.487)

Вернутись? Нема повороту. Спочити у тиші глибокій?
Спочинок дорівнює смерті. Хай буря розхитує сушу.
Розверзлися хлані небесні – все далі, все глибше
в неспокій,

В той біль, що випалює серце й від смерті врятовує душу!

(с.с. 435)

Відчуваю біль, отже, я існую (Первомайський Л. Строки автобіографії// Вопросы лит. 1980, №8.)

● вірш "Нудний карнавал", початок щоденника В. Симоненка (*"Мені потрібен друг, з яким я міг би ділитися геть усіма своїми сумнівами. Вірнішого і серйознішого побратима, ніж папір, я не знаю"*);

● зізнання В. Стуса: *"Якби було краще жити, я б вірші не писав, а – робив би коло землі"*, його ж теоретичне узагальнення: *«Творчість – то тільки гримаса індивідуального болю, а наша естетика – то естетика страждання, трохи потамованої муки. В культурі страждання – вся філософія мистецтва і вся його велич з таємничими феноменами катарсису»;*

● сповіді Григора Тютюнника: *"Немає в світі болю сильнішого, аніж душевний біль", "Хоч би день, один-єдиний день прожити в душевній рівновазі!", "І що я в Господа за людина!!! Ні в чому немає мені ані міри, ані втіхи – ні в любові, ні в стражданні, ні в захопленнях, ні в сумі пекельному. Неприкажаний я", "Письменник народжується з любові і муки"*.

● Сучасний російський містик С. Лазарев уточнює: *«Плач ніколи не був мистецтвом. А от спроба утримати любов під час плачу і страждання мистецтвом є»*.

Саме через творчість, як це блискуче довів Н. Бердяєв у праці *"Сенс творчості"*, людина реалізує себе – свою екзистенцію і свободу.

Нарешті, за Ясперсом, мистецтво у суті своїй є сприйманням людиною трансцендентних шифрів буття. Т. Шевченко:

"Недостатньо бачити, милуватися прекрасним, розумним, добрим ликом людини, треба намалювати його на папері і милуватися нам як створінням живого Бога. Ось що потрібно для повноти нашої радості. Для повноти нашого життя... Без мудрого розуміння краси людина не побачить всемогутнього Бога у дрібному листочку найменшої рослини".

Отже, закономірно, що екзистенціалізм фактично прийшов у філософію з літератури: традиція осягнення буття людини в екзистенційному ключі спочатку утвердилася в літературі, а потім одержала теоретичні узагальнення у філософії. Не випадково значна частина екзистенціалістських праць – це осмислення тих чи тих літературних творів. А багато екзистенціалістів, починаючи зі Сковороди і К'єркегора, були одночасно і філософами, і письменниками: аналізували "екзистенціали" людської реальності і показували конкретні життєві ситуації, де ці абстрактні "екзистенціали" постають у плоті й крові.

Нарешті, за концепцією екзистенціалізму, якраз мистецтво, передовсім література, – найважливіша, найефективніша форма пізнання людиною буття, його трансцендентної, духовної суті. (При цьому – нагадаю – на їхній погляд, основне пізнання – не раціональне, наукове, а емоційно-інтуїтивне.) Але чому у пізнаньському процесі таке особливе місце відводиться саме літературі? Завдяки її мовній та образній природі.

Чи не першим звернув увагу на чудесну своєрідність мови італійський філософ Дж. Віко (1668-1744). Він вважав, що мова – не мертвий відблиск чистої свідомості і не безтямні звуки суто фізичної природи. Це втілення духовного і водночас одуховлення тілесного. Інакше кажучи, мова дозволяє людині підкорити тілесні порухи, спонтанні імпульси плоті початковому контролю свідомості. Далі через мову розвиваються вищі форми свідомості аж до рефлексії науковця.

Отже, в акті мови думка вперше формується, а не тільки фіксується, не тільки передається іншим. Своєю чергою, думка (рефлексія), укорінившись у свідомості, впливає на мову, робить її менш приземленою, показує, що мова є виявом чистого духу. Віко назвав цей процес "спірітуалізацією мови"¹¹. Ідеї італійського філософа розвинув і якісно поглибив українець О. Потєбня. А найдокладніше осмислив М. Гайдеггер в есеях "Джерела мистецького

¹¹ Див. докладніше: Киссель М. Віко. – Москва, 1980. – С. 68.

твору", "На шляху до мови", у статтях про німецького поета-романтика Ф. Гельдерліна.

За Гайдеггером, **людська екзистенція, а через неї і абсолютне буття виявляється в мові**, саморозкривається, виражає свою сутність через мову. Мова – відблиск духовного в матеріальному, опредмечена, оформлена у слова думка, ідея, а тому тільки вона відкриває шлях пізнання (емоційно-інтуїтивного пізнання) трансцендентного. Тут помічаємо перегук з ідеєю Штайнера про особливу місію думки у пізнанні та самозвільненні людини. Називання – це вже початковий акт творчості, одухотворення, вгадування ідеальної серцевини матеріальних речей. Ще раз повернімося до вже згаданого міркування К. Москальця: *"...тільки я, людина, розумію, що це свічник, а не шмат матерії"*.

Сутністю мови є поезія (художня література). Поет своїм творчим талантом проникає у таїну того, чого не може досягнути людський розум, проникає у павутинку відношень між словом і річчю, яку воно називає. За допомогою мистецького твору ми виявляємо світ-як-подію, висловлюємо його утаєність, просвітлюємо його.

Про максимально досяжну глибину, а водночас і межі словесного досягнення людиною світу говорить М. Воробйов в одному з найновіших віршів:

*частина "ніщо"
освітлена словами –
але всього дерева не видно*

здійснене – це те що у назві

Отже, мова, література (їхню спільну природу осмислив ще О. Потебня) розкриває неопосередковану істину буття, а поети (себто письменники) є *"хранителі буття"*. Вони *"вихоплюють з рвучкого часу те, що триває, і закріплюють його у слові"*. *"Усе, що триває, постає завдяки поетам"*. *"Поезія - це становлення буття з допомогою слова"*, це *"становляче називання Богів і сутностей речей"*. Тому *"поезія не є просто окрасою нашого існування, якимось минулим захопленням, екстазою чи забавою; вона є тим підмурівком, на якому тримається історія"*.

На погляд Гайдеггера, мистецтво посутньо не піддається раціональному науковому аналізу. Його можна тільки суб'єктивно,

інтуїтивно переживати, сприймати емоційно-інтуїтивно, бо в принципі це – символ.

Властиво, теза екзистенціалістів про те, що справжнє пізнання можливе тільки за умови нерозчленованої цілості суб'єкта і об'єкта, виростає з мистецької логіки (Н. Бердяєв: «У творчості буде знайдено вихід суб'єкта в об'єкт, відновлено тотожність суб'єкта і об'єкта»¹²). Адже це художній образ розкриває узагальнене через конкретно-чуттєве, і то розкриває суб'єктивно, емоційно та ще й естетично. Так само від мистецтва йде засадничий антропоцентризм екзистенціалізму – цілковите зосередження на внутрішньому світі особистості, на вічних загадках життя і смерті, осмислення дійсності через її напружене переживання людиною. Інакше кажучи, **в основі екзистенціального мислення лежить вроджена схильність до письменницького бачення світу.** Тому, скажімо, А. Камю заявляв: *"Хочеш бути філософом - пиши роман"*.

Отже, екзистенційне світосприймання насамперед характерне для літератури, хоча може яскраво виявлятися і в інших видах мистецтва (скажімо, фільми О. Довженка, А. Тарковського, І. Бергмана, картини М. Ге, І. Марчука).

2. Суть літературного екзистенціалізму та його представники.

Найпослідовніше задекларувати й продемонстрували єдність філософії й літератури В. Винниченко, Ж. П. Сартр, А. Камю. У їхніх творах важко провести межу між філософським і суто літературним. Так, В. Винниченко спершу втілює власну концепцію екзистенціалізму – конкордизм у низці романів ("Записки Кирпатого Мефістофеля", "Нова заповідь", "Вічний імператив", "Лепрозорій"), у драмах ("Гріх", "Закон", "Дисгармонія", "Ательє щастя", "Пророк"), а вже потім остаточно сформулював свою доктрину у філософському трактаті "Конкордизм"; герой роману Сартра "Нудота" Антуан Рокантен викладає у своєму щоденнику ідеї, які згодом сам Сартр розкриє у філософському трактаті "Буття і ніщо"; абсурдний світ з філософського есею Камю "Міт про Сизіфа" є атмосферою, у якій існують персонажі його ж п'єси "Калігула" та повісти "Сторонній".

¹² За Н. Бердяєвим, гармонізування суб'єкта і об'єкта можливе тільки на основі ідеї людини як мікрокосму й центру Всесвіту. «Мікрокосм у своєму творчо-динамічному відношенні до макрокосму не знає фатального розриву й протилежності. Людина споріднена й подібна до космосу, але не тому, що вона дрібна частка космосу, а тому, що вона сама цілий космос і єдиного з космосом складу» – «Сенс творчості».

Екзистенційність позиції мислителя-митця полягає у тлумаченні реальності (насамперед людського існування) як **органічної єдності і водночас нетотожності таких несумісних реальностей як природа і дух**. Основним об'єктом зацікавлення екзистенційного мистецтва (як і філософії) є не суспільно-економічні, політичні, абстрактно-філософські проблеми, а передовсім **життя конкретної людини**.

● Воно розглядається як одвічна метафізична драма з глибоко трагічним сюжетом: народження – смерть.

● Основні герої-антагоністи – людина і світ.

● До того ж єдиний спосіб вирватися з убивчої стандартності життя, вийти до справжнього буття – це гостре усвідомлення людиною своєї смертності, минушости¹³. Яскравий зразок екзистенційного світосприймання у літературі – ліричний шедевр Т. Шевченка "Маленькій Мар'янї" чи його ж таки славетна "Катерина".

Герой екзистенційних творів –

● людина заглиблена в себе, самотня, відчужена від світу,

● непристосована до "тут-і-теперішнього" життя

● чи й бунтар проти цього стибу життя;

● людина, котра мусить робити якийсь засадничий вибір.

Митці (утім, як і філософи)-екзистенційники зазвичай не вирізняються новизною й оригінальністю вирішення філософських проблем, про які міркують (оскільки – ще раз нагадаймо – вони не теоретики, а практики, не науковці у безпосередньому розумінні цього слова, а мудреці, порадники, учителі життя). Свіжість і оригінальність їхніх творів забезпечується поєднанням злободенних для людини філософських роздумів з художньою досконалістю стилю (тому й говорив Ж.-П. Сартр: "*Моя перемога є суто вербальною*"); з неповторним колоритом власного світовідчуття й життєвого досвіду¹⁴.

Не враховуючи цієї екзистенційної специфіки деякі не вельми проникливі критики постійно говорять, наприклад, про вторинність чи еkleктизм філософії Г. Сковороди, "нефілософічність" поезії Т.

¹³ Див.: Сиваченко Г. Пророк не своєї вітчизни. – К., 2003. – С. 164.

¹⁴ Характерне міркування про творчість І. Марчука: «Художник входить у душу глядача не стільки сюжетом, колоритом, а передусім настроєм. Вивільняючи прихований, другий смисл предметів і явищ, він захоплює читача їх незбагненим сугестивним впливом» (Сорока П. Самотній на землі, але не у Всесвіті// Літературна Україна. – 2005. – 21 липня).

Шевченка; не можуть прийняти як мислителів світового реєстру того ж В. Винниченка, В. Підмогильного, В. Стуса.

Екзистенційні мотиви (√часоплину, √відчуження особистості, √абсурдності світу, √страху, √відчаю, √самотності, √страждання, √смерти, √розчинення людини в масі, √розгубленості перед очима свободи і смерти, √духовного самостановлення, √пошуків прихованого сенсу буття, істини, долі, свободи, Бога) помітно домінують у творчості багатьох видатних письменників світу. До вже названого – далеко не повного – ряду українських митців додамо бодай деякі імена майстрів зарубіжних. Серед них:

- росіянин Федор Достоєвський,
- австрійці Франц Кафка (1883-1924), Райнер Марія Рільке (1875-1926),
- німці Еріх Марія Ремарк (1898-1970), Томас Манн (1875-1955) Генріх Белль (1917-1985) ;
- французи Симона де Бовуар (1908-1986), Андре Жид (1869-1951), Франсуа Моріяк (1885-1970), Жан Ануй (1910-1987), Ежен Йонеско (1912-1994),
- американці (США) Френсіс Скотт Фіцджеральд (1896-1940), Томас Стернз Еліот (1888-1965), Джером Девід Селінджер (нар. 1919), Ернест Гемінгвей (1899-1961); Стівен Кінг (нар. 1947 р.)
- англієць Вільям Джеральд Голдінг (1911-1993);
- японець Кобо Абе (1924-1993);
- поляк В. Гомбрович (1904-1969),
- чех Мілан Кундера (нар. 1929 р.) та ін.

Деякі письменники (Винниченко, Підмогильний, Сартр, Вал. Шевчук, С. Процюк та ін.) уміло творчо поєднавши фрейдизм, юнгіянство і екзистенціалізм, виробили окремий, **екзистенціяльний психоаналіз**. Це головним чином дослідження того, як *«існування принципово розкриває себе в археології суб'єкта»* (П. Рікер), себто попередній духовний досвід символічно повертається у психіку людини.

Дуже складно **розмежувати мистецтво екзистенційне і неекзистенційне**. Деякі дослідники взагалі сумніваються у потребі (чи й можливості) виокремлювати екзистенційне мистецтво, бо ж нагадують про наріжну властивість мистецтва – антропоцентризм. І

справді, в ідеалі всяке справжнє мистецтво екзистенційне (антропоцентричне) за суттю. Але на практиці цей постулат реалізується далеко не завжди. В силу загальних закономірностей розвитку людської духовності, еволюції культурно-історичних епох, суб'єктивних пріоритетів світосприймання авторів у художніх творах можуть переважати тенденції позаекзистенційні – вузько клерикальні, раціоналістичні, соціоцентричні, політично-пропагандистські тощо. Іноді трапляються явні, безсумнівні зразки екзистенційної тенденції та позаекзистенційних (прикладом, творчість В. Свідзинського і його часний соцреалістичний офіціоз). Проте найчастіше доводиться у процесі ретельного аналізу виділяти домінанту твору – екзистенційну чи позаекзистенційну. І тут важливе значення має не лише скерованість самого твору, а й методологічна специфіка інтерпретації.

3. Основні риси поетики літературного екзистенціалізму.

Отже, межі, а відтак і стильову специфіку цієї течії чітко окреслити неможливо. І все ж помітно проступають спільні визначальні її прикмети:

1. **Переборювання повсякденної суспільно-побутової реальності**, узвичаєного життєустрою, часу, різко негативне ставлення до самої світової історії, котра сприймається як втілення абсурду;

- намагання добачити у конкретному й минушому загальнолюдське і вічне;
- зосередження передовсім на внутрішній реальності (душевному світі – автора і його героїв), а не на зовнішній подієвості;
- пошук справжніх, глибинних причин трагічної невлаштованості людського життя.

Прикметно характеризував В. Стус одну з визначальних стильових рис геніяльного В. Свідзинського – понадчасовість: *«Час ніби зупинився. Власне, струмування часу, хай там яке не бурхливе, поета майже не цікавить. Йому хочеться йти до джерел, до глибу, до суті, до першотвору, до сталої певности:*

*Не лічить літо сонячних годин,
нечутно дні спливають в сторіччя.*

Всюди у Свідзинського цей уповільнений темп вікоти... Всі вишумування історії пощезають. Всі нашарування сповзають, оголюючи звичне, якому повернуто красу наготи й первісности... З

цим звуженим видноколом людині повертається найточніший смисл її існування, коли замість дуже складних, дуже аналітичних понять і забаганок постають невибагливі: небо, вода, земля, хліб, повітря, вогонь, хата»¹⁵.

2. Інтелектуалізм,

- доволі пряме й докладне вираження авторської світоглядкової концепції;

- художнє моделювання ситуацій з метою розкрити цю концепцію, а відтак високий ступінь умовності.

3. У центрі уваги **конкретна людина, людина і світ**, людина й інші люди, людина у межовій ситуації, людина у пошуках істинного буття;

- досліджується відчуження особи від суспільства;

- питання провини та відповідальности, вибору, рішення, ставлення людини до смерти тощо.

Практично **всі екзистенціалісти є моралістами, етиками**. Прикметна деталь: А. Камю якось зізнався, що наслідує мудреців життя, які вважають з'ясування абстрактних онтологічних і гносеологічних питань справою фахівців-філософів, самі ж прагнуть розв'язати практичні моральні проблеми людського буття. Ще раз нагадаю: митці-екзистенційники намагаються бути не теоретиками, а учителями життя, пропонуючи людині рятівні, оптимальні, на їхній погляд, моделі життєустрою.

4. Переважно **есеїстичний тип авторського мислення** (поєднання філософського змісту з літературною формою). Закономірно, що есей – один з найулюбленіших жанрів екзистенціалістів – як філософів, так і письменників.

Головна передумова цього жанру – непересічна особистість автора, вияв його власної позиції (несхожої на інші, оригінальної чи й несподіваної, парадоксальної). Есей передбачає інтерпретацію (а не опис) різноманітних фактів; тут береться до уваги насамперед присуття (з погляду автора) інформація. Шляхом вільних, розкутих, образних міркувань есеїст знаходить несподівані перегуки, зв'язки, спільності між явищами, котрі під будь-яким іншим кутом зору (чи то повсякденним, чи науковим) видаються абсолютно непоєднаними, неспівмірними (тут, власне, використовується тип мислення поета-метафориста). Таким способом есеїст відкриває несподівані овиди і перспективи у тій галузі, яку осмислює .

¹⁵ Стус В. Зникоме розцвітання особистости// Холодний Яр. – 2006. – Ч. 2. – С. 225.

Яскраві зразки української екзистенційної есеїстики – "Листи до сина" В. Стуса (Івано-Франківськ, 2001), спогади Ірини Жиленко "Homo feriens" (Сучасність. - 1997. - Ч. 9-10), "Нерви ланцюга: 25 есеїв про свободу" (Л., 2003), щоденник К. Москальця "Келія чайної троянди" (Л., 2001), твори цього жанру С. Процюка.

5. Застосування **оповіді від першої особи**, що уможлиблює злиття наратора-споглядача і споглядуваного.

6. **Потік свідомості** – коли автор твору подає не образ самих подій, а образ того, як ці події відбиваються у свідомості героя (невольничя лірика Т. Шевченка, оповідання "Ноктюрн b-moll" Ю. Косача).

7. Зазвичай створюється **атмосфера суворої стриманості**, яку зумовлює трагічна світонастанова авторів та їхнє усвідомлення величезної відповідальності за кожне сказане слово (поезія В. Стуса).

8. Особиста **авторська мітологізація дійсності, притчевість, алегоризм** («Великий льох» Т. Шевченка, «Народний Малахій» М. Куліша, "Мухи" Сартра, "Чума" Камю, "Володар Мух" Голдінга, "Жінка в пісках" Кобо Абе). Не випадково Сартр назвав письменників *"ковалями мітів", "творцями знаків"*.

Названі риси виявляються (звичайно, по-своєму) не лише у літературі, а й у інших видах екзистенційного мистецтва. Розглянемо приклад. Одним з найяскравіших представників екзистенційної традиції в українському живописі був уже згадуваний **М. Ге**. Життю і творчості цього геніального художника присвятив два блискучі есеї Ю. Шерех. Зокрема есеїст глибоко досліджує екзистенційно-експресіоністичну манеру останньої і найвизначнішої картини М. Ге "Розп'яття" (1894 р.). Стисло переповімо суть цього аналізу.

Ю. Шерех наголошує, що і сучасники, і нащадки сприймали цю роботу (одні з осудом, інші з захопленням) за атеїстичну. Мовляв, Ге позбавив на ній Ісуса божественності, показав Його як упосліджену, розчавлену стражданням людину – і тільки. Одначе усе це не так.

Справді, якщо дивитися тільки на постать Ісуса, – у її зображенні панує нестерпний біль, смертельна туга, а то й жах. Але глибинно-потаємний зміст картини виявляють не тільки постаті Христа й розкаяного розбійника, а й тло та світло.

1. **Тло.** Художники здебільшого малюють Голготу як горб, так воно і є в Єрусалимі. Зображають три хрести, коло одного з них постаті Марії та Івана, поблизу вояки, що стережуть розп'яття. Ге ж

відходить від цієї канонізованої традиції. Бо дотримується екзистенційно-експресіоністичної настанови мистецького твору не як точної копії реального світу, а як узагальнення певних понять, вираження незримого засобами зримого. Отож у Ге земля спускається до місця розп'яття амфітеатром, і весь цей амфітеатер безлюдний, навіть другого розбійника немає (оповідають, що він був, але митець його відрізав і знищив). Перед нами не конкретно-історична сцена з життя стародавнього Єрусалиму, а абстрактний пейзаж, вирваний з будь-якої побутовості, "тут-і-теперішності". Амфітеатер увесь із голого синюватого каміння, на якому немає життя. Це апотеоза порожнечі й мертвоти, тут немає живих істот, тут нічого не росте. Це не Єрусалим, не реальна земля, а вічний театр людського життя. Так, Ісус – згусток людської муки, але у вирваності з обставин щоденного життя і людських зв'язків він поставлений у контекст абстрактний і універсальний, надлюдський, а отже, божественний.

2. Світло. Воно значно посилює згадану настанову митця. У картині два джерела світла. Одне – (цілком нереалістичне) внутрішнє світіння самого каменя, що підкреслює надземність, метафізичність такого з-середини-світла. Друге джерело світла, що падає зліва і виринає окремі деталі тіл Ісуса та розкаяного розбійника. Воно таємне, походить не знати звідки, з надземних, Господніх вершин буття. Можливо, саме у цьому причина, чому Ге прибрав другого, нерозкаяного розбійника, – це світло мало б падати і на нього, а він того не заслуговує.

Усіма цими художніми засобами митець підкреслює, що перед нами не людина, а Бог, Христос. Ісус тут стає Христом, Боголюдиною, і вдумливий глядач помічає: над Ним і в Ньому є Його Отець, і дія відбувається не на конкретній Голготі, а в космосі, і дійові особи тут – Бог і людина. Перед нами – чудо. Подвійне чудо – самоствердження у найстрашнішому стражданні Бога у людині і людини в Божому, а також прозріння митця у сутність їх обох.

4. Екзистенціалізм у системі мистецьких напрямів.

Екзистенційні мотиви, зрозуміло, найяскравіше виявлялися у романтичні за методом епохи –

- середньовічний орнаменталізм,
- бароко,

- романтизм.

Саме в ці епохи було закладено основи екзистенціалізму як окремо усвідомленої філософсько-естетичної системи.

Оскільки екзистенціалізм – послідовно ірраціоналістичний, індетерміністський тип мислення, то його утвердження в літературі на схилі ХІХ ст. засвідчило приєднання доби класичного реалізму. Взагалі-то екзистенціалізм як система – **один з виявів уже і саме епохи модернізму**. Тому передумови появи та основні риси модернізму характерні і для екзистенціалізму. Хоча з певними нюансами. Скажімо, абсолютизацію волюнтаризму і скептичне відкидання віри сповідував лише атеїстичний екзистенціалізм.

А от з **постмодернізмом** (що є реалістичний за методом) у екзистенціалізму, надто ж теїстичного, стосунки значно проблемніші. **Зближує їх**

- погляд на світ як на театр абсурду, на апокаліптичний карнавал;

- усвідомлення злочинної утопійності спроб раціонально-ідеологічної, насильницької перебудови світу;

- надривний трагізм в оцінці життя.

Але багато чого й **відштовхує**.

- Зокрема вельми характерна для постмодернізму зневіра, безсила відмова шукати шлях до Бога, сенс буття.

- Постмодерністи також переважно вбачають свободу у бунті, а не в глибинному пізнанні світу і творчості (сама можливість такого пізнання викликає у них скепсис, а творення вони схильні замінити конструюванням).

- Нарешті, постмодерністи здебільш абсолютизують гру і не зосереджуються (чи не досить зосереджуються) на серйозному (справжньому існуванні, трансцендентуванні).

Усе це, ясно, зовсім не задовольняє екзистенціалізм. Доречно тут навести засадниче міркування Гайдеггера: *"Поетія (література. - В.П.) нагадує гру, проте нею не є. Гра об'єднує людей, але в ній кожен забуває про себе. Тоді як у поезії людина зосереджується тільки на основах свого існування"*.

Фактично постмодернізм тяжіє (може, й неусвідомлено) до вже перестарілого, перепрожитого атеїстичного екзистенціалізму¹⁶ і

¹⁶ Характерний приклад: одна з визначальних рис постмодерністського світосприймання – всеосяжна іронія щодо світу, людини, культури. Ця настанова явно перегукується з іронією романтиків першої половини ХІХ ст. Але й кардинально та прикметно саме під нашим кутом зору відрізняється – на відміну від романтичної, **постмодерністська іронія** «не має жодних меж, за нею не стоїть утвердження чогось надіронічного –

конфліктує (найчастіше неохоче, мимоволі чи й з готовністю до порозуміння) з християнським.

Таким чином, сучасний літературний екзистенціалізм завершує ще модерністську добу і водночас започатковує вже якусь якісно нову - "післяпостмодерністську", що, очевидно, знову базуватиметься на романтичному методі світосприймання. А значить – дасть новий імпульс для подальшого розвитку екзистенціалізму.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. – Санкт-Петербург, 1998.
2. Бердяев Н. Диалектика божественного и человеческого. – Москва, 2003.
3. Бердяев Н. Опыт парадоксальной этики. – Москва, 2003.
4. Бердяев Н. Смысл творчества. – Москва, 2004.
5. Бердяев Н. Философия свободы. – Москва, 2004.
6. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження. – Дрогобич, 1997.
7. Бичко І. Творчість Т. Шевченка: екзистенційний контекст // Вісник Черкаського університету. Серія "Філософія". Випуск 40. – Черкаси, 2002.
8. Время и бытие. – Москва, 1993.
9. Грабовський С. Самовизначення людини як проблема сучасної доби // Сучасність. - 1998. – Ч. 9.
10. Даниленко В. Туга за втраченим смислом (Проблеми екзистенційного вакууму в сучасній українській малій прозі) // Слово і час. – 2000. – Ч. 3.
11. Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Л., 1991.
12. Зарубіжна філософія ХХ ст. – К., 1993.
13. Квіт С. Основи герменевтики. – К., 2003.
14. Киссель М. Вико. – Москва, 1980.
15. Коельо П. Подобно реке. – Х., 2006.
16. Коссак Е. Экзистенциализм в философии и литературе. – Москва, 1980.
17. Культурология. ХХ век. Словарь. – Санкт-Петербург. – 1997.
18. Кьеркегор С. Страх и трепет. – Москва, 1993.

19. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці, 2001.
20. Література. Теорія. Методологія / Упор. Д. Уліцька. – К., 2006.
21. Марсель. Г. Homo viator. – К., 1999.
22. Марченко О. Богошукання як шлях людського самоздійснення: аналіз вітчизняної релігійно-філософської традиції. – Черкаси, 2004.
23. Мень А. Мирова духовна культура. Християнство. Церковь. Лекції и беседи. – Москва, 1995.
23. Михайловська Н. Трагічні оптимісти. Екзистенційне філософування в українській літературі ХІХ – першої половини ХХ ст. – Л., 1998.
24. Москалець К. Келія Чайної Троянди. – Л., 2001.
25. Москалець К. Людина на крижині. Літературна критика та есеїстика. – К., 1999.
26. Москалець К. Гра триває. Літературна критика та есеїстика. – К., 2006.
27. Нерви ланцюга. 25 есеїв про свободу. – Л., 2003.
28. Ницше Ф. Стихотворения. Философская проза. – Санкт-Петербург, 1993.
29. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. – К., 2007.
29. Проблема человека в западной философии. – Москва, 1988.
30. Процюк С. Канатоходці. – Івано-Франківське, 2007.
30. Сартр Ж.-П. Тошнота. – Москва, 1994.
31. Сиваченко Г. Пророк не своєї вітчизни. – К., 2003.
32. Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. – Л., 1996.
33. Современная западная философия. Словарь. – Москва, 1991.
34. Соловйов В. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1990.
34. Стус В. Листи до сина. – Івано-Франківськ, 2001.
35. Стус. Д. Василь Стус: життя як творчість. – К., 2005.
36. Сумерки богов. – Москва, 1990.
37. Тарнашинська Л. Художня галактика Валерія Шевчука. – К., 2001.
38. Тівольє П. Споконвічні проблеми. – Л., 1997.
39. Філософія. Курс лекцій / За ред. І. Бичка/. – К., 1994.
40. Хайдеггер М. Бытие и время. – Москва, 1997.

- 41.Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж. – К., 2000.
- 42.Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
- 43.Швейцер А. Культура и этика. – Москва, 1973.
44. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – Москва, 2000.
- 45.Шостек А. Бесіди з етики. – Л., 1999.
- 46.Штайнер Р. Очерк тайновидения. Мистика на заре духовной жизни нового времени. – Москва-Сант-Петербург, 2000.
- 47.Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва, 1991.
- 48.www.ukrlib.com.ua/search/searchwww.
- 49.kimo.univ.kiev.ua/Phil/25.
- 50.www.biblioteka-ua.com/1061.html
- 51.www.mavica.ru/directory/ukr/1978.html
- 52.www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk6/27
- 53.www.molodaukraina.org/writers/writers
- 54.www.philsci.univ.kiev.ua/UKR/courses/ProgrGeoS-petr.html